

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

**ALTIN ORDA ARKEOLOJİSİ VE
TÜRBELERİ ÜZERİNE BİR DENEME**

Yüksek Lisans Tezi

Ceren ÖZTEP

Ankara – 2018

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

**ALTIN ORDA ARKEOLOJİSİ VE TÜRBELERİ
ÜZERİNE BİR DENEME**

Yüksek Lisans Tezi

Ceren ÖZTEP

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ

Ankara – 2018

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

CEREN ÖZTEP

ALTIN ORDA ARKEOLOJİSİ VE TÜRBELERİ ÜZERİNE BİR DENEME

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Z. Kenan BİLİCİ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı İmzası

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi .....

.....2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Prof. Dr. Z. Kenan Bilici danışmanlığında hazırladığım “Altın Orda Arkeolojisi ve Türbeleri Üzerine Bir Deneme” (Ankara.2018) adlı yüksek lisans tezindeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:

Adı Soyadı ve İmza

ÖNSÖZ

Günümüz Türkiye’inde Türk tarihi araştırmalarının çeşitli sebeplerle eksik kalmış olması, tarihimizin yanlış yazılmasına, yanlış yönlendirilmesine sebep olmaktadır. Özellikle sanat tarihi açısından kısıtlı coğrafyalarda yapılmış olan çalışmalar, çalışma alanı dışında kalan bölgelerdeki sanatımızı ve tarihimizi deyim yerindeyse *görmezden gelmemize* sebep olmuştur. Ortaçağ Türk tarihi söz konusu olduğunda okuduğumuz kaynaklarda karşımıza çıkan pek çok devletin sanatına ve kültürel hayatlarına karşı ilgisiz kalmakta ve bu devlet isimlerini yalnızca siyasi tarihimizi okurken birer isim olarak algımızda tutmakla yetinmekteyiz. Oysaki *Türk Sanatı* adı altında bir genelleme yapılacaksa, tüm Türk devletlerini dönemlerine göre ele almak, karşılaştırmak ve tüm bunların sonunda bu başlığın altına koymak gerekmektedir. Türk coğrafyasının çok geniş bir alanı nitelediği düşünülürse elbette ki bu çok kolay olmayacaktır. Yaptığımız çalışmaların çoğunu masa başında, kısıtlı eviri kaynaklardan okuduğumuz kadarıyla yapabilmekte ve dolayısıyla çalışmalarımızı ikinci bir gözün çerçevesinden sürdürebilmekteyiz.

Ortaçağ Türk devletleri arasında çok önemli bir yere sahip olan Altın Orda Devleti de yukarıda bahsettiğim gibi görmezden gelinen ve bu nedenle sanat tarihimiz açısından büyük bir kayıp olan, ortaçağ dünya tarihine damgasını vurmuş en büyük devletlerden biridir.

Altın Orda Devleti ile ilgili çalışmaya karar vermem, yüksek lisansımın ilk yılında hazırlamış olduğum bir araştırma ödevi sayesinde oldu. Yapmış

olduğum kütüphane çalışmaları sonucunda gördüm ki ülkemizde bu konu hakkında yapılmış çalışmalar ve çeviri yayınlar çok yetersizdi. Ben Rusça bilmiyordum, dolayısıyla Rus kaynaklarını okumak bir yana onları nereden bulabileceğime dair bile en ufak bir fikrim yoktu. Ama karşılaştığım kısıtlı kaynaklardan öğrendiğim şey, Altın Orda Devleti'nin ortaçağ dünyasında en güçlü devletlerden biri olduğuydu ve bu bilginin doğurduğu merak duygusu beni bu konu ile ilgili bir tez yazmaya yöneltti.

Bir yüksek lisans öğrencisi olarak, Altın Orda arkeolojisi ve türbeleri hakkında ülkemizde yapılan ilk çalışmayı üstlenmek hiçbir anlamda kolay olmadı. Önce Rusça öğrenmenin gerekliliğini çok iyi bildiğimden, zaman kaybetmeden dili öğrenmeye başladım ancak gördüm ki bu sandığımdan daha zordu. Bu sebepten dolayı Kazan Devlet Üniversitesi'ne kayıt yaptırarak Rusya'ya gittim. Kazan, Altın Orda Devleti zamanından beri yaşayan çok eski bir Tatar şehriydi ve coğrafi konumu itibariyle Altın Orda topraklarının merkezindeydi. Bu sayede çalışma alanım içerisine giren coğrafi bölgeyi gözlemlene ve tanıma fırsatı bulmuş oldum. Kazan Devlet Üniversitesi öğrencisi olduğum için kütüphanelerden ve müzelerden rahatça faydalanabildim ancak konu o kadar derindi ki nereden başlamalı, hangi kaynakları esas almalı, hangilerine öncelik vermeliydim, buna karar vermek benim için çok zor oldu. Bu bilgi denizi içinde, uzun bir süre bocaladım. Sebebi, ülkemizin aksine, Altın Orda Devleti'ne dair yaklaşık 300 yıllık sayısız bir literatürün muhteşem varlığıydı. Her bilgi benim için yeni ve eylemeyeceğim kadar da önemliydi. İşte tezimin zaman olarak en uzun süren kısmı çeviri, değerlendirme ve eleme kısmı oldu. Bu süreç benim için yürüme bilmeyen bir çocuğun olimpiyatlara hazırlanması gibiydi, yani önce yürümeyi öğrendim.

Bu çalışma, bir bütün olarak, bu alanda yapılacak olan çalışmaların bir önsözü niteliğindedir, bir başlangıçtır. Daha açılacak sayısız tane konu başlığı, çevirilecek binlerce makale ve kitap, öğrenilecek çok fazla bilgi, Türk akademi dünyasının ilgisini beklemektedir.

Bambaşka bir coğrafyada, bambaşka bir dilin hüküm sürdüğü bir akademik alanda tez konusu belirleyip almak konusundaki cesaretimi, sevgili tez hocam Prof. Dr. Kenan Bilici'ye borçluyum. Kalkıştığım bu zor işte önce kendime inanmamı sağladığı için teşekkürü bir borç bilirim. Yayınlar konusundaki yönlendirmeleriyle işimi kolaylaştıran hocam Ольга Валентиновна, kazı materyallerine ve bu materyallere dair yayınlara ulaşabilmemi kolaylaştıran Kazan Cumhuriyeti Ulusal Müzesi çalışanlarına, Kazan Devlet Üniversitesi'deki tüm hocalarıma, Türkiye-Rusya arasındaki ilişkilerin bozulduğu dönem kütüphaneleri kullanamadığım için bana gece gündüz yardımcı olan sevgili arkadaşım Pedro Gonzalez'e, Türkiye'ye döndükten sonra ihtiyaç duyduğum yayınlara ulaşmamı sağlayan Petersburg Milli Kütüphanesi ve Moskova Lenin Kütüphanesi çalışanlarına, Moskova Arkeoloji Enstitüsü'ne ve her zaman yanımda olup desteğini esirgememiş olan aileme ve müstakbel eşim Sedat Çalışkan'a gönülden teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ.....	I
İÇİNDEKİLER.....	IV

1-GİRİŞ

1.1. Konunun Niteliği, Kapsamı ve Sınırlılıkları.....	1
1.2. Yöntem Üzerine.....	3
1.3. Altın Orda Çalışmalarının Tarihi: Genel Bir Bakış.....	5
1.4. Türkiye’de Altın Orda Çalışmalarının Tarihi Üzerine.....	10

2- ALTIN ORDA: BİR ADLANDIRMA SORUNSALI VE TARİH-COĞRAFYA ÜZERİNE BAZI BELİRLEMELER

3-ALTIN ORDA ARKEOLOJİSİ

3.1. Arkeolojik Çalışmalarının Tarihçesi.....	32
3.2. Rus Coğrafyasında Altın Orda Anıtları.....	34
3.3. Altın Orda Şehirleri.....	37
3.3.1. Saray Batu.....	37
3.3.2. Saray Berke.....	44
3.3.3. Bulgar.....	48
3.3.4. Üvek.....	58
3.3.5. Bilyar.....	60
3.3.6. Cüketay.....	66

3.3.7.Suvar.....	70
3.3.8.Çalı.....	71
3.3.9.Kashan.....	74
3.3.10.Kazan.....	75
3.3.11.İske Kazan.....	80
3.3.12.Yelebuga.....	82
3.3.13.Kermençuk.....	83

4-MEZARLAR, MEZAR ANITLARI VE TÜRBELELER BAĞLAMINDA ALTIN ORDA COĞRAFYASINA GENEL BİR BAKIŞ

4.1. Kuzey Kafkasya.....	88
4.2. Orta Volga.....	90
4.3. Aşağı Volga	92
4.4. Güney Urallar	94

5- ALTIN ORDA TÜRBELELERİNİN TİPOLOJİSİ

6-SONUÇ

BİBLİYOGRAFYA.....	117
ÖZET.....	126
SUMMARY.....	127
ÖZGEÇMİŞ.....	128

1-GİRİŞ

1.1. Konunun Niteliği, Kapsamı ve Sınırlılıkları

Altın Orda Devleti, ülkemizde, üzerinde çok az çalışılmış konulardan biridir. Özellikle sanat tarihi literatürümüzde kendisine yer bulamamış, tamamen yok sayılmıştır. Oysa ki ortaçağ seyyahları ve Arap tarihçilerinin kayıtları, bu devletin şehirleri, köyleri, ticari hayatı, postacılık sistemi, diplomatik ilişkileri, gelenekleri ve dili üzerine çalışılmaya değer pek çok bilgi sunmaktadır. Nitekim Rusya'da ve Avrupa'da 18.yy'dan itibaren bu devletle ilgili sayısız çalışma yürütölmüş, üzerinde pek çok tartışma gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışma, Türkiye'de yapılan sanat tarihi çalışmaları arasında Altın Orda Devleti'ni tanımaya dair atılmış ilk adımdır. Altın Orda arkeolojisi, Rus arkeolojisinin çok büyük bir alanını kapsamaktadır. Başlarda kişilerin yönettiği kazılar, bugün artık üniversite ve arkeoloji enstitülerinin ortak çalışması olarak bölge bölge yürütölmekte, her geçen yıl elde edilen bilgi ve materyaller sayesinde, Rusya'nın sahip olduğu *göçebe barbar Türk Devleti* düşüncesi, yerini saygıya bırakmaktadır.

Toprak bakımından dünyanın en büyük ülkesi ünvanına sahip Rusya'nın, şehirleşmesi, ticari alt yapısı, postacılık teşkilatı, diplomasisi, hukuki alt yapısı, benimsedikleri isimler, ordudaki Türk-Moğol silahları gibi bir devleti devlet yapan pek çok öğenin Altın Orda Devleti'nden miras kaldığı, yapılan ve yapılmakta olan kazıların ve çalışmaların ortaya koyduğu bir

gerçektir. Bir devletin enkazı bile böylesi büyük bir devleti besleyebildiyse, ortaçağdaki ihtişamı araştırılmaya ve gün yüzüne çıkartılmaya değerdir.

Türk tarihi ve sanatı bir bütündür ve Altın Orda Devleti'ni anlamak bu bütünün bilinmeyen parçalarını birleştirip, resmi daha net görmemize olanak sağlayacaktır. Elbetteki bu çok kolay bir iş değildir. Başta dil problemi olmak üzere, coğrafi uzaklık da durumu zorlaştıran bir diğer etkidir. Ben bu çalışmaya önümde tek bir klavuz olmaksızın başladım. Dilerim ki bu çalışma, benden sonra Altın Orda sanatı ve arkeolojisi üzerine çalışacak araştırmacılara klavuz olur.

1.2. Yöntem Üzerine

Çalışmaya öncelikle dil eksiklerini kapatmakla başladım. Rus kaynaklarını okuyabilecek seviyeye gelene kadar, Türkiye’de kütüphane çalışması yaptım ve Türk araştırmacıların konuyla ilgili yapmış oldukları çalışmaları tespit ederek okumaya başladım. Altın Orda Devleti’ne dair kullanılan ve geçerli olan pek çok ismin varlığı, Türkiye’deki kütüphane çalışmalarında oldukça dikkat gerektirmektedir. Bu sebeple öncelikle devletin kendi kullandığı isimleri, Arap tarihçilerin bu devlet için kullandığı isimleri ve Avrupalı seyyahların kullandığı isimleri teker teker listeleterek ayrı ayrı arama yaptım. Bu nedenden dolayı tezimde bu isimlere ayrı bir yer ayırdım.

Rusça öğrendikten sonra, Kazan’da, Moskova’da ve Petersburg’da kütüphane çalışmaları yaptım ve elemeksizin karşıma çıkan bütün makale ve kitapların listesini çıkardım. Daha sonra bu çalışmaları alanlarına göre alt klasörlere ayırdım. Yaklaşık 8-9 ay süren bu sürecin sonunda kaydettiğim tüm kaynakları kronolojik olarak sıraladım ve İngilizce, Rusça ve Türkçe olan kaynaklar arasında bir eleme yaparak okumaya başladım. Bu süreçte Rusya’daki müzelerdeki Altın Orda eserlerini ve geriye az sayıda kalmış olan anıtları gidip yerlerinde görme fırsatı buldum.

Belirlediğim kaynakları kronolojik olarak okuduğumdan dolayı, güncel bilgilere ulaşmam zaman aldı ancak bu durum Altın Orda Devleti çalışmalarının gidişatına dair pek çok şey öğrenmeme vesile oldu. Son olarak Rus Arkeoloji Enstitüsü’nün arşivi sayesinde, Altın Orda arkeolojisi hakkında güncel bilgiler edindim ve Altın Orda’nın pek çok şehri, kasabası ve köyü ile ilgili tatmin edici, çok detaylı bilgilere eriştim. Bu şehirlerin bir kısmını tezime de eklemeyi uygun gördüm.

Kısaca, bir rehber olmasını amaçladığım bu tezin başında Altın Orda Devleti ile ilgili dünya çapında ve ülkemizde gerçekleştirilmiş çalışmalar hakkında kısa bir tarihçeye yer verdim. Ardından adlandırma sorunsalını ele alarak, devlete dair kullanılan isimler hakkında ayrıntılı bir bölüm hazırladım. Devletin tarihi ve coğrafyası üzerine kısa bir bilgi verdikten sonra Altın Orda arkeolojisi ile ilgili bir bölüm oluşturdum ve bölümde bu çalışmaların tarihçesinden bahsettikten sonra belli başlı şehirlerine yapılmış arkeolojik kazılara yer verdim. Her birine burada yer vermek isterdim ancak bunun için yeterli imkan ve zaman bulunamadığından dolayı aralarında seçim yapmak zorunda kaldım. Tezimin dördüncü bölümünü Altın Orda mezar anıtlarına ve mezarlarına ayırdım ve bölgeleri ayrı ayrı ele alarak daha anlaşılır olmasını hedefledim. Ve son olarak Altın Orda türbelerinin tipolojisine yer vererek, Altın Orda anıtsal mimari geleneği hakkında bir deneme kaleme aldım.

1.3. Altın Orda alışmalarının Tarihi: Genel

Bir Bakış

Altın Orda Devletine dair yapılan araştırmalar her ne kadar son yzyılda artış gsterse de aslında konuya ilişkin çalışmaların ve yayınlarn kendi içinde ayrı bir tarih derinliği vardır. Ortaçağda yazılan seyahatnameler ve Arap tarihçilerin kaydettiği bilgilerin dışında, akademik olarak yaklaşık 300 yıllık bir araştırma serüvenine sahip olan Altın Orda Devleti üzerine yapılan çalışmaların çok küçük bir kısmı dilimize çevrilmiş ya da Türk bilim insanları tarafından yazılmıştır. Binlerce kaynağın tamamını ele almak mümkün olmasa da, tezimin bu bölümünde konuya ilişkin çalışmaların ilk adımlarından ve günümüzde Altın Orda Devletine dair çalışmaların ne noktada olduğundan kısaca bahsetmeyi gerekli görüyorum.

1643-1663 yılları arasında Hive Hanlığı yapan ve tarih yazarı olan Ebu'l Gazi Bahadır Han, 1726 yılında 'Histoive Genealogique Des Tatars' adlı bir kitap yazmıştır. Türkçesi 'Tatarların Soykütüğü' olan bu kitap Altın Orda Devletine dair yazılmış bilinen en eski kitaptır. Hive Hanları, Cengiz Han soyundan gelen ve Kıpçak Türkçesi konuşan Türk-Moğollardır ve Ebu'l Gazi Bahadır Han, Türk-Tatar soyu ve tarihi hakkında yazmış olduğu kitaplarla konuya bilimsel açıdan yaklaşan bilinen ilk tarihçidir.

1741 yılında Alman kilise tarihçisi Johann Lorenz von Mosheim, 'Historia Tartarorum Ecclesiastica' adlı kitabında, Tatarların dini geleneklerine dair yapmış olduğu alışmaları Almanca olarak yayımlamıştır. Türkçe adı 'Tatarların Dini Tarihi' olan bu kitapta Tatarların çok dinli ve çok kültürlü

hayatına ilişkin yapılan ilk tespitlerin yanı sıra Tatarların yaşadığı coğrafyayı gösteren harita eskizleri de yer almaktadır.

Dilbilimsel ilk çalışmayı ise 1755 yılında, Alman kökenli Rus tarihçisi ve arkeolog Johann Eberhard Fischer, ‘О народе и имени татарском, также о древних Могольцах и их языке- Tatar Halkı Hakkında, Aynı Zamanda Eski Moğollar ve Onların Dili’’ başlıklı kitabı ile yayımlamıştır.

Fransız Doğu bilimci, Sinolog ve Türkolog olan Joseph de Guignes, 1745 yılında ‘Mémoire historique sur l'origine des Huns et des Turcs’ adlı çalışması ile Hun ve Türk tarihine dair olan çalışmalarını yayımlamıştır. Ardından çalışmaları 3 ciltlik bir kitap olarak devam etmiş ve 1756 yılında ‘Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares- Hunlar, Moğollar, Türkler ve diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi’ kitabı ile çalışmalarının arasında Tatar ve Moğol tarihini de ekleyerek geniş kapsamlı bir tarih kitabı yayımlamıştır.

Alman dilbilimci, tarihçi, kökenbilimci, yazar, oryantalist ve kaşif olan Julius Heinrich Klaproth 1823 yılında ‘Что такое татары? -Tatarlar nedir?’ adlı bir kitap yazmıştır. Julius Heinrich Klaproth, Doğu Asya çalışmalarını bilim dalına dönüştürmekteki etkileriyle anılır.

Aynı yıl yani yine 1823 yılında, Petersburg Bilimler Akademisinde akademisyen olan Наумов, ‘Об отношениях российских князей к монгольским и татарским ханам от 1224 по 1480 год. - 1224-1480 Yılları Arasında Moğol ve Tatar Hanlarının Rus Prensleri ile İlişkileri’ adlı kitabı ile Rus-Tatar siyasi tarihine ilişkin ilk fikirleri ortaya koymuştur.

Altın Orda Devletinin kültürel hayatı ve kent kültürüne ilişkin yapılan ilk çalışmayı ise 1824 yılında Rus tarihçi ve etnograf Левшин, ‘Известия о древнем татарском городе Сарайчике- Tatar Şehri Saray Hakkında’ adlı kitabı ile bilim dünyasına sunmuştur.

1825 yılında Petersburg Bilimler Akademisi tarafından ‘Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях- Tatar ve Doğu Devletlerine Dair Seyahatnamelerin Derlemesi XIII, XIV, XV’ adlı bir çalışma gerçekleştirilmiş ve bu çalışmadan sonra seyahatnamelerin işaret ettiği bölgelerde zamanla artış gösteren bir arkeolojik kazı çalışması süreci başlamıştır.

Alman-Rus nümizmat ve tarihçi olan Frähn, Altın Orda nümizmatığı hakkında ilk kapsamlı ve bilimsel çalışmaları yürütmüş, bu çalışmaları ile birlikte Altın Orda Devleti yerleşim yerlerine dair önemli gelişmeler kaydetmiştir.1832 yılında ‘Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды с монетамиразных иных мухаммеданских династий в прибавлении- Cuci Ulusu Hanlığı ya da Diğer Adıyla Altın Orda Devleti Paraları’ adlı çalışması ile varlığı bilinmeyen pek çok şehri ortaya çıkarmıştır. Özellikle Üvek ve Saray Batu- Saray Berke şehirleri ile ilgili çalışmaları, kendisinden sonraki araştırmacılar için rehber olmuştur.

1839 yılında Rus arkeolog Леопольдов, ‘О развалинах Сарая- Saray Harabeleri Üzerine’ adlı çalışmasıyla ilk defa arkeolojik raporlardan yola çıkarak bir şehir tasvirinde bulunmuştur.

20.yüzyılın başlarına kadar Alman, Rus ve Fransız tarihçiler Altın Orda Devletinin siyasi tarihi, arkeolojisi ve dini hayatı üzerine pek çok öncü yayına imza atmışlardır. Ancak söz konusu devletin coğrafi bölgesinin çeşitli halklara

ev sahipliği yapmış olması ve çok büyük bir alana yayılmış olması, bu devletin siyasi, sosyal ve kültürel gelişimine yönelik tarihi saptamalar yapılabilmesi açısından son derece yavaşlatıcı olmuştur. Devrim öncesi yapılmış bu çoğu bireysel çalışan bilim insanlarına ait çalışmalarda Altın Orda Devleti'nin özellikle Rus topraklarında yaşayan halkların birleşmesi ve devlet kurmasını kolaylaştırmak için güçlü bir etken olduğu düşüncesi hakimdir. Bu dönemin pek çok bilim insanı, Türk-Tatar boyunduruğu altında geçen senelerin, Rusya'nın tarihsel sürecini olumlu yönde etkilediğini düşünmekte ve Altın Orda Devleti'nin zamanının ötesinde değerlere sahip güçlü bir sosyal devlet olduğu inancını savunmaktadır.

20.yüzyıl Altın Orda Devleti'ne dair çalışmalarda ilk olarak göze çarpan çalışmalar yarlıkların incelenmesi ve o zamana kadar bilinmeyen yarlıkların ortaya çıkmasıdır. Önceki dönemde bilinmeyen 24 yarlıkla beraber toplamda 61 yarlık incelenmiş ve pek çok dile tercümesi yapılmıştır. Bu yarlıklar 1950-1965 yılları arasında Moskova Bilimler Akademisi tarafından yayımlanmıştır.

Bu dönemde Rus Arkeolojisi çok büyük gelişme göstermiş ve Orta Asya, Kuzey Kafkasya ve Volga Bölgesinde pek çok kazı gerçekleştirilmiştir. Bu kazılar sayesinde Altın Orda Devleti sınırları içerisinde yer alan pek çok şehir ve kasaba gün yüzüne çıkarılmış, bu arkeolojik veriler ışığında devletin sınırları ve kültürel yapısı hakkında Федоров-Давыдов, Бартольд, Смирнов, Фахрутдинов, Егоров gibi önemli bilim insanları pek çok sayıda eser yayımlamışlardır. Bu dönem yapılan kazıların büyük çoğunluğu kurgan kazılarıdır ve bu kurganlardan çıkarılan materyaller o dönemin dini ve etnik yapısını anlamamız açısından son derece önem taşımaktadır.

Тизенгаузен, 1941 yılında ‘Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды- Altın Orda Tarihine İlişkin Malzemelerin Koleksiyonu’ adlı kitabını yayımlamıştır. Bu kitapta tüm Arap ve Fars yazarların Altın Orda Devleti’nin ticari faaliyetleri, sınırlı da olsa tarihi coğrafyası ve hanların kurul toplantıları hakkında yazdıklarını derleyip Rusça’ya çevirmiştir. Bu kitapta Altın Orda siyasi tarihi kronolojik sırayla ele alınmış ve yazarlardan alıntılara yer verilmiştir.

Егоров, 1985 yılında ‘Историческая география Золотой Орды XIII-XIV вв.- XIII-XIV.Yüzyıllarda Altın Orda Devleti’nin Tarihsel Coğrafyası’ adlı bir kitap yayımlamıştır ve bu kitap devletin coğrafyası, tarihi sınırları, siyasi tarihi, kent kültürü ve içerisinde yer alan haritalarla birlikte diğer yayımlardan farklıdır. Altın Orda ile ilgili olan çalışmaların çoğu belli bir konu üzerindedir ve tarihinin, coğrafyasının, kent kültürünün, dini hayatının aynı kitapta yer alması bu kitabı diğerlerinden ayırmaktadır.

Sovyet rejiminin de etkisiyle 20.yüzyılda Altın Orda Devleti üzerine çalışan Rus tarihçilerin büyük çoğunluğu, Rus etnik bütünlüğünün ortaya çıkması ile Rus uygarlığının gelişimi açısından, Altın Orda’nın, Rus politikasında, siyasi birlik gibi olguların gelişimi için katkıda bulunmadığı ya da her hangi bir olumlu ya da olumsuz etkisi olmadığını kabul etmektedir.

Yakın tarihe geldiğimizde Altın Orda çalışmalarının, özellikle arkeoloji çalışmalarının çok büyük bir özenle ve önemle sürdürüldüğü görülmektedir. Altın Orda tarihi coğrafyası sınırları dahilinde yapılan kazı çalışmalarına dair özellikle Tataristan Bilimler Akademisi’nin sürdürdüğü çalışmalar ve onların çıkarmış olduğu yayınlar, Altın Orda çalışmalarını güncel bir şekilde takip edebilmemize olanak sağlamaktadır.

1.4. Türkiye’de Altın Orda Çalışmalarının Tarihi Üzerine

Ülkemizde Altın Orda çalışmaları yok denecek kadar azdır. Yarlıklar üzerine ya da siyasi tarihi üzerine yazılmış bir takım makale ya da kitaplar dışında dilimize çevrilmiş az sayıda kitap bulunmaktadır. Ben burada Altın Orda Devleti’ni doğrudan ya da dolaylı olarak konu edinmiş çeviri ya da ülkemizde yazılmış olan yayınları kronolojik olarak listeleyeceğim.

Yayın Listesi

- Kurat A.N. Uluğ Muhammet Han’ın Yarlığı, İstanbul Burhaneddin Matbaası. – İstanbul, 1937.
- Kurtoğlu F. İlk Kırım Hanlarının Mektupları. 2 – Mengligiray’ın Fatih’e Mektubu // Belleten. – 1937. – № 1. – S. 645–647.
- Kurat A.N. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi yayınlarından. Tarih serisi. – İstanbul: Burhaneddin matbaası, 1940. – 216 s.
- Köprülü Mehmed Fuad. Altınordu Tarihine Dair Bibliyografya Tenkidi // Belleten. –1941. – V/19. – S. 397–436.
- Kerimuddin Mahmud Aksarayı. Musameret ül-Ahbar. Moğollar Zamanında Türkiye Selcukluları Tarihi / Mukaddime ve Haşiyelerle Tashih ve Neşreden... O. Turan.– Ankara, 1944. – S. 75–77.
- İnan Afet. XIII–XV Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe. TDAY Belleten. 1953.

- Gökbilgin Özalp. 1313–1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti // AÜEFAD, IV–V (1972). – S. 1–52.
- Ağat Nurettin. Altın Ordu Paraları Kataloğu (1250–1502). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. № 138. – İstanbul, 1976. – S. 117.
- Kafalı Mustafa. Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri. – İstanbul, 1976. 169 s.
- Moğolların Gizli Tarihi. Türkçeye çeviren I.A.Temmiz. – Ankara, 1978.
- Togan Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş: En Eski Devirlerden XVI. Asra Kadar. İstanbul, Edebiyat Fakültesi, 1981. – 537 s.
- Aykut Altan. “Batu Han’ın Rusya Seferiyle İlgili “Ryazan’ın Batu Han Tarafından Yakılıp Yıkılması Hikayesi”, Ankara Üniversitesi DTCFD, XXXI/ 1–2(1987). – S. 1–13.
- Şâmî Nizamüddin. Zafernâme, Türkçe terc. Necati Lugal, TTK. – Ankara, 1987.
- Richard J. Berke Han’ın İslama Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslamiyetin Yayılışı. Çev. Abdulkadir Yuvalı, TK, sayı–306 (1988). – S. 634–642.
- Özkaya Tüten. Sovyetler Birliği’nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar //Belleten, LIV/209 (1990). – S. 497–532.
- Yakubovskiy A.Yu. Altın Ordu ve Çöküşü, Çev. Hasan Eren, TTK. – Ankara,1992.
- Kurat A.N. IV–XVIII yüzyıllarda karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri. – Ankara: Murat Kitabevi Yayınları, 1992. – 511 s. + I Harita + 2 resim.

- Nadir Devlet. Altın Ordu // DGBIT. Cilt 9. – İstanbul: Çağ yayınlari, 1992. –S. 103–179.
- Ivanics M. Kırım Tarihine ait Kaynaklar: Mülknameler. Originea Tătarilor. Lucrările Simponzionului Internațional, Constanța 17–20 noiembrie 1994.
- Baski Imre. Dobrucada’ki Kırım Tatar Damgaları // Emel, Sayı 208, Yıl 46 (1995).– S. 10–18.
- Devlet Nadir. Türkiye’de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır? TKA, XXXIII/1–2 (1995). – S. 47–58.
- Vladimirtsov B.Y. Moğolların İçtimai Teşkilatı, Çev. Abdülkadir İnal, TTK. – Ankara, 1995.
- İzgi Cevat. Canibek Devrinde (1342–1357) Altın Ordu Hanlığında Bilim Hayatı, Divan, II. 1996. – S. 147–172.
- Marshall Robert. Doğudan Yükselen Güç – Moğollar. Çev. Füsüm Doruker, Sabah Kitapları. – İstanbul, 1996.
- Özyetgin Melek A. Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Uslup İncelemesi. – Ankara, 1996.
- Togan İ. Altınordu Çözülürken: Kırım’a Giden Yol // Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl Sempozyumu’ndan ayrışım. – Ankara, 1999.
- Özyetgin Melek A. Altın Ordu Hanı Toktamış’ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı, TD, XIII/1. – Ankara, 2000. – S. 167–192.
- Devlet Nadir. Empires in Eurasya. From Chingiz Khan to 20’th Century, Yeditepe Üniversitesi Yayınları. – İstanbul, 2002.

- Kamalov İlyas. Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine, TDA, S–141(2002). – S. 115–121.
- Kamalov İlyas. Moğol İstilas ve Anadolu Kültürüne Tesirleri, TDA, S–140 (2002). – S. 167–180.
- Schamiloğlu Uli. Altın Ordu. Çev. Bülent Keneş, Türkler, V, Yeni Türkiye Yayınları. – Ankara, 2002. – S. 412–433.
- Kamalov İlyas. Mogollarin Kafkasya politikasi. – İstanbul: Kaknus yayinlari, 2003. – 152 s.
- Kamalov İlyas. Altın Orda – Bizans Münasebetleri (1261–1453) // Karadeniz Araştırmaları. 2005. Cilt 1. Sayı 4. – S. 3–20.
- Kamalov İlyas, Mirgaleyev İlnur. Altın Orda – Osmanlı Münasebetleri // Akademik Bakis, cilt 2, sayı 3, 2008. – S. 187–198.
- Kamalov İlyas, Mirgaleyev İlnur. Altın Orda Devleti Tarihi Kaynakları // Ortacağ Türk Tarihi Ana Kaynakları / Editör: Doc. Dr. Altan Cetin. – İstanbul: Kriter yayınevi,2008. – S. 24–29.
- Vasary I. Kumanlar ve Tatarlar. Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185–1365). Çeviren: Dr. Ali Cevat Akkoyunlu. Yapı Kredi Yayınları: İstanbul, 2008.– 231 s.
- Kamalov İlyas. Altın Orda ve Rusya (Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi). İstanbul: Ötuken yayınlari, 2009.
- Trepavlov V.V. XIII–XVII. Yuzyillarda Dest-i Kıpçak Türkleri Hac Yolunda (Cev. İlyas Kamalov) // Belleten. Cilt: LXXIII,

Aralık 2009, Sayı: 268. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009. – S. 775–787.

- Mirgaleyev İlnur. Altın Orda, Osmanlı ve Memlûklerin Aksak Timur'a Karşı Birlik Kurma Meselesine Dair // Karadeniz Araştırmaları Dergisi. 25. – Sayı, Bahar, 2010. – S. 51–57.
- Özyetgin Melek A., Kamalov İlyas. Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar// TTK, 2017., 171 s.

2- ALTIN ORDA: BİR ADLANDIRMA SORUNSALI VE TARİH-COĞRAFYA ÜZERİNE BAZI BELİRLEMELER

Tarihçiler devletin adı ile ilgili ortak bir karara varamamışlardır; sebebi ise çağdaşı olan devletlerin farklı isimlerle bu devleti anmış olması, kendilerinin ise bilindiği kadarıyla resmi bir ad kullanmamış olmalarıdır. Çoğunlukla Doğu kaynaklarında Cuci Ulusu, Fars kaynaklarında Deşti-Kıpçak, Arap kaynaklarında kroniklerin ele alındığı döneme göre o dönemde hüküm süren hanın adı ile anılmaktadır. Bazen hanların adları, kendilerinden sonra da ülkenin adında zikredilmeye devam etmiştir; “Berke Ülkesi’nin Han’ı Özbek Han”¹. Ne yazık ki bu konuda Tatar kaynakları çok yetersizdir. Bu da Altın Orda tarihi için ve devletin adını belirleme hususunda büyük sıkıntılar yaşanmasına sebep olmaktadır. Akademik yayınların geneline bakıldığında tarih bilimcilerinin eş zamanlı olarak 3 ismi kullanmayı uygun gördüklerini söyleyebiliriz: Altın Orda, Cuci Ulusu ve Deşti Kıpçak. Ancak ülkenin halkı kendilerine nasıl sesleniyordu, bunu bilememekteyiz. Kaynaklar bize bir dizi farklı isim sunmaktadır: Cuci Ulusu, Berke Ulusu, Deşti Berke Ulusu, Özbek Ulusu, Türkistan, Deşti Hazar, Deşti Kıpçak, Vilayat Deşt, Deşt, Saray, Tartaglia, Tatarların arazisi, Tatar, Büyük Tataristan, Tataristan İmparatorluğu, Tatar Ordu, Kuzey Krallığı, Altın Orda Krallığı, Büyük

---

¹ İ. KAMALOV, “*Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi*”, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2009, s.71.

Altınordu, Tatar ülkesi, Urda Muazzam, Uluğ Ulus. Görüldüğü üzere Altın Orda pek çok farklı isimle anılmış, ancak bunlar arasında en çok 5 tanesi tercih edilmiştir – Deşti Kıpçak, Cuci Ulusu, Büyük Tataristan, Uluğ Ulus ve Altın Orda.

En çok kullanılan isim ise Altın Orda'dır. Ancak Deşti Kıpçak ve Cuci Ulusu isimleri farklı birer anlam taşır, ilk isim- coğrafi anlamda bir anlam ifade etmekte ve ikincisi hanedan ismi ile politik bir anlam taşımaktadır. Cuci Ulusu –bir başka deyişle Cuci Devleti ismi bu ülkeye yalnızca Cuci hanedanlığının egemen olduğunu, gücün yetkinin bu hanedana mensup kişilerin elinde olduğunu göstermektedir. Deşti Kıpçak –bu çağdaşlarının Altın Orda topraklarına vermiş olduğu coğrafi bir isimdir, ancak devletin resmi ismi değildir. Avrupalılar bu ülkeyi Tataristan adı altında bilmektedirler. Bunun yanında hanlar kendi ülkelerini geleneksel isimlerle çağırmaı tercih ediyor ve Uluğ Ulus veya Urda Muazzam, kocaman, mükemmel, büyük bir ülke ve ülkesinin halkı, yani Altın Orda diye isimlendiriyorlardı. 'Altın Orda' içerisinde yer alan 'Altın' isminden de kaynaklandığı üzere bu dönemde en çok kullanılan ve tercih edilen isim olmuştur. Görülen o ki, 'Altın Orda' terimiyle Tatarların seçilmiş bir millet olduğu ve büyük bir Tatar devleti oldukları vurgulanmak isteniyordu.

1290'larda Orda adı ortaya çıkmış ve bu kelime devlet yıkılana kadar ve hatta sonrasında dahi kullanılmaya devam etmiştir. Günümüzde 'orda' ya da 'ordu' diye bilinmekte olan devlet isminde bu iki kelime Türkçede ve Moğolcada aynı anlama gelmektedir ve manası "yurt", "han yurdu", "saray yurdu" dur. Sonraları "askerî birlik", "saray", "maiyet", "ordugâh", "keçe çadırındaki aile", "tanınmış kişilerin hanımlarının kaldıkları yer" gibi anlamlar

kazanmıştır². "Altın Orda" terimi Tatar kökenlidir. XIII. yüzyılda kurulan Altın Orda Hanlığı'nın XV. yüzyılda Timurlular tarafından yıkılışını anlatan Edige Destanı'nda devletin adı Altın Orda diye geçmektedir.

“Eski geçmiş zamanda

Bulgar ile Saray’da

Yayık ile İdil’de

Altın Orda Ak Ordu,

Şanlı Kıpçaklar’un yurdunda

Tatar’dan doğan Nogay ilinde

Toktamış diye han oldu...³”

Altın Orda, Deşti Kıpçak topraklarında Cuci hanları tarafından yönetilen büyük bir Tatar devletidir. Özellikle son yıllarda tarih bilimi Altın Orda Devleti ile ilgili çalışmalarda önemli gelişmeler kaydetti. Ancak yapılan çalışmalar genel bir Altın Orda Devleti portresi çizmekten ziyade, devletin dini hayatı, siyasi tarihi ve askeri başarıları gibi spesifik konular üzerinedir. Ve şuan sunulan bu dar çerçeveden geneli anlamaya çalışmanın zor olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Altın Orda Devleti’nin temellerini atan Cengiz Han’ın büyük oğlu Cuci olmakla birlikte gerçek anlamda devletin kurucusu oğlu Batu Han’dır. Nitekim

² В.П. Юдин, “Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая” adlı makale Ötemiş Hacı, Çengiz-nâme adlı eserin giriş bölümünde yer almıştır. Daha geniş bilgi için bkz. Ötemiş Hacı, Çengiz-nâme, neşr. Kazakistan Bilim Akademiyası, Alma-Ata 1992, s. 23-24.

³ R. SUHİ, “Edigey Destanı” Türksoy Yayınları, İstanbul, S. 35.

Batu 1235 yılı kurultayında alınan karar neticesinde İtil Nehri'nin batısını fethetmekle görevlendirilir⁴. Bu nedenle kaynaklar Doğu Avrupa'yı fetheden ve bu suretle Altın Ordu'yu kuran Batu idi diye yazmaktadır.

Devletin toplamda 48 tane hükümdarı olsa da bu 48 hükümdarın pek çoğu kısa süreli olarak tahta çıkmış ve devletin siyahi tarihi adına önemli adımlar atmamışlardır.

1227 yılında Cuci'nin vefatı ile birlikte Cengiz Han devletin başına Cuci'nin oğlu Batu Han'ı atamıştır. Bundan 6 ay sonra da Cengiz vefat etmiş, yas nedeniyle Moğol fetihlerine uzun bir ara verilmiştir. 1229 yılında başkent Karakurum'da toplanan kurultayda alınan kararlara göre Batı Sibirya ve Güney Ural bozkırlarının fethi üzerine, Cuci Ulusu'nun sınırlarını Yayık (Ural) Nehri olarak kabul etmiştir⁵. Batu Han, sırasıyla 1236 yılında İdil-Bulgar'ı, 1237 yılında Don ve Tuna Nehri'ne kadar uzanan toprakları, Ryazan, Vladimir, Suzdal ve Moskova'yı, 1240 yılında Kiev, Ladijin, Kamenets şehirlerini alarak ordan Adriyatik Denizi'ne kadar ilerlemiş tüm bu şehirleri vergiye bağlamıştır. 1241 yılında Cengiz Han'ın vefatı ile birlikte Batu Han'ın orduları Avrupa'dan çekilmiş ve Batu Han Bulgar şehrine yerleşmiştir. 1255 yılında Saray şehrinde vefat etmiştir.

1257 yılında Cuci'nin oğlu Berke tahta çıkmıştır. Berke, İslam dinini kabul eden ilk Altın Orda hükümdarıdır. Onun islamiyeti kabulü ile birlikte diğer devlet adamları da müslüman olmuşlardır. 1266 yılında, Berke Han, Saray şehrinde vefat etmiştir.

---

⁴ W. BARTHOLD, "*Türk Moğol Ulusları Tarihi*", Türk Tarih Kurumu Yayınları

⁵ R. FAHREDDİN, "*Altın Ordu ve Kazan Hanları*", Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, s.35.

Berke Han'ın vefatından sonra gelen en önemli han 45 yıl sonra yani 1312 yılında ise Özbek Han olmuştur. Özbek Han zamanında devletin resmi dini olarak İslamiyet kabul edilmiştir. Özbek Han tüm dinlere duyduğu saygılı ve anlayışlı kişiliği ile anılmaktadır. 1341 yılında ise Saray şehrinde vefat etmiştir.

1324 yılında Canibek tahta geçmiştir. Canibek Han'da Özbek Han gibi hoşgörülü bir handır. Şeriat kurallarına uygun yaşamış, bilim adamlarını şehre davet etmiş, seyyahlarla ilgilenmiş ve yardımlarını esirgememiştir. 1357 yılında vefat etmesi ile birlikte Altın Orda Devleti için fetret devri başlamıştır.

Kulikovskaya Savaşı Altın Orda Devleti'nin siyasi itibarı açısından son derece olumsuz sonuçlar doğurmuşsa da, 1395 yılında Aksak Timur'la yapılan Terek Savaşı, devletin askeri ve idari gücüne son büyük darbeyi indirmiştir. Terek Nehri yakınlarında yapılan bu savaştan Toktamış Han kaçmak zorunda kalmış, Aksak Timur ise devletin Saray ve Astrahan gibi önemli şehirlerini yerle bir etmiştir. Altın Orda Devleti ne kadar toparlanmaya çalışsa da artık hiçbir zaman eski gücünü elde edemeyecektir. Bu yenilgi ile birlikte Moskova Knezi vergi ödemeyi bırakmıştır. Toktamış Han, Tümen şehri yakınlarında Edigey Mirza tarafından öldürülmüştür. Bu olaydan sonra da hiçbir zaman toparlanamayan Altın Orda Devleti'nin siyasi varlığı kendi içinde yaşadığı taht kavgaları ve yönetim zaafiyeti ile 1502 yılına sona ermiştir. Şehirleri yerle bir edilmiş, camiler, medreseler, türbeler yıkılmış, değerli ganimetler çalınmış adeta bir hayalet devlete dönüştürülmüştür. Böylece 267 yıllık bir serüven son bulmuştur.

ALTIN ORDA HÜKÜMDARLARI (1242-1502)

Cuci 1223-1227	Tulunbek 1370-1372
Batu 1237/1242-1255	Urus 1372-1373
Sartak 1256-1257	Çerkes 1374-1375
Ulagçı 1257	Kağanbek 1376
Berke 1257-1267	Toktamış 1376-1377
Mengü Timur 1267-1280	1380-1396
Tuda-Mengü 1280-1287	Arabşah 1377-1396
Teleboga 1287-1291	Timur-Kutluğ 1396-1399
Tokta 1291-1312	Şadibek 1399-1407
Özbek 1313-1341	Pulad 1407-1411
Tenibek 1341-1342	Timur-Han 1411
Canibek 1342-1352	Celaleddin 1411-1412
Berdibek 1357-1359	Kerim Berdi 1412
Kulpa 1359-1360	Kibek 1414
Nevruz 1360	Çokre 1414-1418
Hizr Han 1359-1361	Cabbar Berdi 1416
Timur Hoca 1361	Derviş 1416-1419
Murat 1360-1363	Kadır Berdi 1419

Ordu Melik 1360-1363

Uluğ Muhammed 1420-1438

Abdullah 1362-1366

Barak 1421-1422

Keldibek 1362/63-?

Hudaydat 1423-1424

Polat Timur 1362-1364/1365

Kiçi Muhammed 1438-1459

Togay 1365-?

Mahmud 1459-1465

Aziz 1364-1466/7

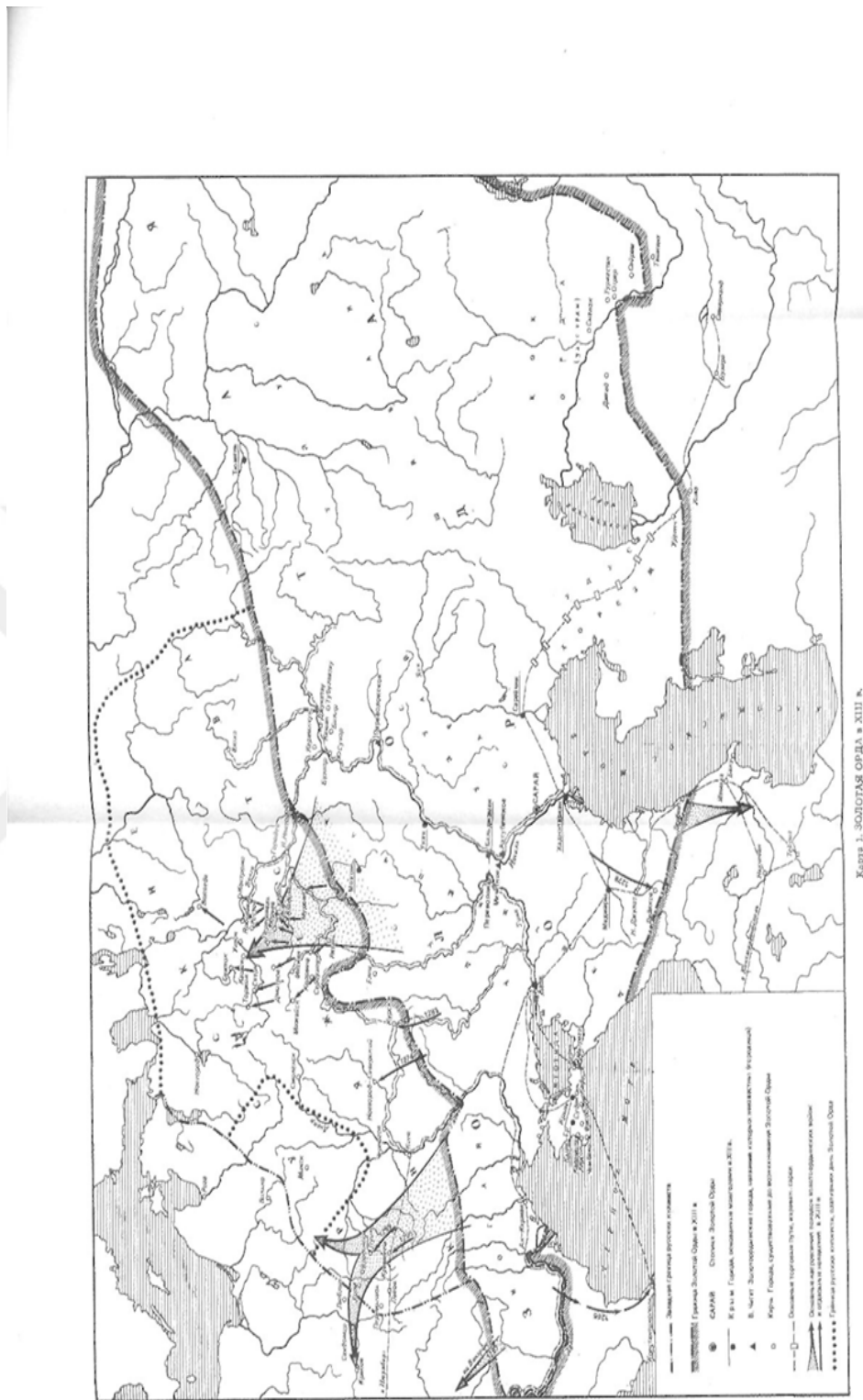
Ahmet 1456-1481

Hasan 1369-1370

6

---

⁶ R.FAHREDDİN, “*Altın Ordu ve Kazan Hanları*”, Kaknüs Y.,2003,İstanbul,s.92.

Карта 1: В.Л.ЕГОРОВ - ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ,С.96

Altın Orda Devleti'nin coğrafi merkezi son derece seyrek nüfusun yer aldığı bozkırlarda bulunmaktadır. Ülkenin 3/1'i 13.yüzyılda bozkırlarda kurulduğunda, iktidarı korumak arzusuyla siyasi merkez, yoğun nüfuslu yerleşim yerlerine eşit mesafede konumlandırılmıştır. Uygulanan bu yöntemin amacı merkezi otoritenin istikrarı ve iletişim kaygısı olarak yorumlanabilir. Örneğin hanlığın ilk başkenti olan Saray Batu kuzeyde ve güneyde yer alan önemli merkezlere eşit mesafede kurulmuştur. İkinci başkent olan Saray el-Cedid (Yeni Saray) yine neredeyse imparatorluğun tam merkezinde yer almaktadır. Kulpin (КУЛЬПИН), bununla ilgili olarak: *“Bürokrasinin korunması ve sürdürülebilirliği için bu gereklidir. Genel nüfusun ihtiyaçları karşılanmalı, mütevazı da olsa, memnun edilmesi gerekirdi. Son olarak askeri gücü bulunan şehirler ve bu şehirlere yakın yerler için, bir erzak ve silah teminatı gerekiyordu. Şehrin merkezinde ya da yakınlarında sedanter nüfus yoktu, sadece şehirlerde değil, köylerde ve buna bağlı olarak kasabalarda el sanatları üretimi söz konusuydu. Stepler sert doğa koşulları ile insanları zorluyor bu sebeple de birbirine yakın tutuyordu.”* diye yazmaktadır⁷.

Hanlar iklimsel olarak tarıma elverişli topraklara sahip olmasalar da, sahip oldukları coğrafi konumun İpek Yolu üzerinde yer almasından oldukça fazla yarar sağlamışlardır. Uluslararası ticaret için uygun koşulları sağlamak ülke ekonomisi için iyi bir fikirdi ve onlar bu konuda Cengiz Han'ın da desteğini alarak doğu ile batı arasında güvenli bir köprü görevi üstlendiler. XIII-XIV.yüzyıllarda Avrupa'nın ve Orta Asya'nın tek büyük devleti Altın Orda değildi ancak en zengin ülkelerinden biriydi. Serveti ve gücü genellikle batı ile doğu arasındaki ticari bölgede yer almasından kaynaklanmaktaydı. İpek

---

⁷ Э.С. КУЛЬПИН, “Цивилизационный феномен Золотой Орды”, ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ И СОВРЕМЕННОСТЬ, 2001 ,№ 3, s.76.

Yolu'nun büyük bir bölümü onların elindeydi ve güvenli ulaşım ile güçlü haberleşme bağlantıları sayesinde, tüccarların tercih ettiği güzergah bu güzergahtı. Altın Orda ile ilgili çalışmalar yapan önde gelen araştırmacılar – G.Gubaydillin (Г. Губайдуллин), M.Safargaliyev (М. Сафарғалиев), G.Federov-Davidov (Фёдоров-Давыдов, Герман Алексеевич), Altın Orda Devleti'ni 14.yüzyılın ortalarına kadar yabancı tüccarları, ticaret ve üretim yapan kişileri koruyup kollaması ile tanınmış ve güçlenmiş bir devlet olarak tasvir ederler. Ayrıca kendi tüccarları için de uygun ve güvenli bir ortam temin etmenin yanısıra onlara özel krediler verdikleri de bilinmektedir. Pek çok halk ve geniş topraklar, tek bir siyasi otoritenin hakimiyeti altındadır. Ama insanlar, birbirlerinden ekonomik ve kültürel anlamda uzak ve bağımsız olarak hayatlarını sürdürebilmişlerdir. Altın Orda Devleti ile ilgili çalışmalar yapan Rus araştırmacılar, Altın Orda egemenliği altında yaşayan halkların sosyal hayatları ve devletle olan maddi ilişkileri konusunda fikir yürüterek onların kendi ekonomik geçimlerini tarımla sağladıklarını ve kendi kendilerine yetebildiklerini, bu durumun Ortaçağ için doğal bir durum olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre, güç, bu farklı devletleri bir araya getirmek ve tek bir çatı altında toplamak için yeterli olmuştur. Böylece Altın Orda Devleti'nde yaşayan halklar iki dil kullanmışlardır, hem resmi dili hem de anadillerini kullanmışlardır.

Altın Orda kültürünü açıklarken Gubaydillin (Губайдуллин), orada ticaret yollarının güvenli, düzgün, ucuz ve düşük vergili olduğundan bahsetmekte ve şöyle devam etmektedir: *“Ticaretten bahsedecek olursak, eğer sürekli olarak yollar onarılmazsa doğal koşullar nedeniyle ülkenin kontrolü sıkıntıya girer. Nehirlere köprüler inşa edilmezse eğer seyahat ve posta hizmetleri gidemez. Bu nedenle yollara büyük ölçekli inşaatlar yapılmıştır.*

Büyük nehirler için özel tekneler ve botlar, nehirlerin kıyısında personeller, yol hizmetleri ve kayıkçılar yer alıyordu. Görevlilerin 'kemeçi' (kayıkçı), 'kuperçi' (köprü oluşturucu) gibi özel isimleri bulunuyordu. Yol kenarı sakinlerinden konaklama ve dinlenme için yerler, atlar için yem, su vb. şeyler isteniyordu. Bunları sağlamak için, seyyahlar ve tüccarlar tarafından, devlet yetkililerinin eşlik etmesi istendi. Bu servisin 'glufe' diye özel bir ismi vardır (ya da 'alapa') ve yolculara da 'Kunak Keşen' (misafiriniz) denilmekteydi. Ana yollara özel hanlar inşa edildi ve posta atları da her zaman gezginlerin atları için hazır edildi. Bu yollar büyük ölçüde (Avrupa'dan Uzak Doğu'ya) İtalyan tüccarlar için önemli olmuş ve bu tüccarlar için özel bir indirim başlaması söz konusu olmuştur. Ancak seyyahların korunması için bir iki Tatar dilini bilen bir çevirmenle seyahat etmek gerekmektedir. Ekmek, et ve tuzlu balık almaya ihtiyacı olan, belli bir güzargahta bunları bulabilir ancak yukarıda belirtildiği gibi kendilerine öncelikle çevirmen bulmaları gerekmektedir. Seyyahlar silahlı muhafızlar almamalıdır, zaten hanlar tüm yolu Tana'dan Çin'e kadar çok iyi bir şekilde korumaktadırlar⁸."

Altın Orda'nın tarihi coğrafyası üzerine kesin bir dille konuşup, net sınırlar çizmek bugün için mümkün değildir. Yapılan ve yapılmakta olan belirlemeler büyük ölçüde genellemelerle sınırlıdır. Çünkü birkaç yarığ dışında Altın Orda Devleti'ne ait yazılı kaynaklar muhafaza edilememiştir. Bu nedenle Arap ve Fars tarihçilerin bu konuda özel bir yeri vardır. Alman bilimadamı Tiesenhausen bunların çoğunu toplayıp yayınlamış olan ilk kişidir. Onun tarafından hazırlanan ve ilk bölümü 1884 yılında yayınlanan '*Altın Orda Tarihine İlişkin Malzemelerin Koleksiyonu*' çalışması bugüne kadar bu devlet yaşamının çeşitli yönlerini ele alan ve araştırmacılara ışık tutan en temel

---

⁸ Газиз Г. "История татар." М., 1994., с.55-57

eserlerden biridir. Bu eser ortaçağda yayınlanan Arap seyahatnamelerini, kroniklerini ve notlarını bir araya getirmiştir. Bu malzemelerin genel tarihsel değerleri, coğrafi bilgi yetersizliğine rağmen azımsanmamalıdır. Arap yazarların Altın Orda tasvirleri genellikle göçebeler ve onların yaşam biçimine dayanır ve yalnızca kervan yolları üzerinde yer alan kentlerden bahsederler. Bu yazarlar arasında İbn Batuta önemli bir yer tutar. Çünkü bizzat kendisi bu devleti ziyaret etmiş ve bu ziyaret neticesinde önemli ve ayrıntılı bir metin kaleme almıştır. İbn Batuta, Özbek Han döneminde Kırım, Kuzey Kafkasya, Volga bölgesi ve Harezm'i ziyaret etmiştir. Ziyarete bulunduğu yerlerin kendine özgü coğrafyasından, şehirlerin görünümünden ve aralarındaki mesafelerden, devletin idari yapısından, ticari ve ekonomik hayatından bahsetmiştir. Tiesenhausen, Arapların çoğunlukla Altın Orda Devleti'nin merkez bölgelerinin coğrafi yönleriyle ilgilendiklerini, diğer bölgelere karşı kayıtsız olduklarını belirtmektedir⁹.

Egorov, konuya ilişkin olarak İspanya ve İtalya'da üretilmiş birkaç ortaçağ haritasından bahsetmiştir. *“Bunlar bilinen devletleri ve yerleri tasvir etmektedir (Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika), aralarında Tataria denen Altın Orda da vardır. Bu haritaların ulusal sınırları çok da geçersiz sayılmaz, bir kural olarak devlet isimlerinden mutlaka bahsedilmiştir. En önemli nehir ve denizler birtakım hatalarla çizilmiş olsalar da ortaçağın genel coğrafi görünümünü mümkün olduğunca yansıtmaktadır. Altın Orda toprakları üzerinde Dinyester, Dinyeper, Don, Kafkasya ve Ural Dağları belirtilmiştir. Yazılı kaynaklarda pek çoğu bilinmeyen Altın Orda şehirlerinin bu haritalarda yer alması, onları daha da önemli ve özel kılar. Bunlar arasında en önemlisi*

---

⁹ В.Г. ТИЗЕНГАУЗЕН, 'Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды II', Академия Наук СССР, Москва, 1941, С.8.

1367 yılında İtalyan tüccarlar olan Pitsigani kardeşler tarafından hazırlanan haritadır. Altın Orda'nın çeşitli şehirlerinin konumunun açıklığa kavuşmasına yardımcı olan bir diğer harita A. Dulserta'nın 1339 tarihli haritasıdır, 1351 yılına ait kimin hazırladığı bilinmeyen bir harita daha vardır, 1375 yılına ait bir Katalan Atlası ve son olarak Fra Mauro'nun 1459 tarihli haritasını sayabiliriz. Benzer şekilde arkeolojik olarak varlığı kanıtlanmış bazı şehirleri bu haritalarda görememekteyiz¹⁰.”

F. V. Ballod Altın Orda sedanter yaşam tarzı ile ilgili Volga'nın alt kesimlerinde çalışmalar yapmıştır. Yapmış olduğu bu kapsamlı çalışmalar sonucunda bu bölgede pek çok kasabanın ve köyün varlığını tespit ederek monografisine eklemiştir. Bu monografisinde Ballod yerleşim yerlerini ve geleneklerini şu şekilde açıklamıştır: *“Nüfus yoğunluğu ve sakinlerinin sayısı çoğu şehirde birbirine yakındır. Bozkır yerleşimi hemen hemen aynı sıralarda ortak ilkeler ve standartlar temelinde hızla inşa edilmiştir (XIII.yüzyıl 2.yarısı-XIX.yüzyıl ilk yarısı). Temel yapı malzemesi olarak taş ve kerpiç kullanılmıştır. Burada kireç üretilmiştir ve taş temini her zaman kolay olmuştur ancak yakmak için ağaçsız bozkırlara uzaktan sık sık odun tedarik edilmiştir¹¹.”*

Altın Orda kentlerinde evler tuğladan ve kalay karıştırılarak güçlendirilen kil ve ahşaptan yapılmıştır. Altın Orda halkının bina inşasında günümüze kadar formülü bilinmeyen bir çeşit sert ve dayanıklı çimento kullandığı ortaya çıkmıştır. Özellikle Saray şehrinin kazıları esnasında

---

¹⁰ В. Л. ЕГОРОВ, 'Золотая Орда перед Куликовской битвой.': Куликовская битва. М.,1980, с. 201.

¹¹ Ф. В. Баллод, 'Старый и Новый Сарай, столицы Золотой Орды', Результаты археологических работ летом 1922 года / В. Ф. Баллод. - Казань, 1923, с.30.

muhteşem bir su tesisatı bulunmuş, evlere kadar su borularıyla su getirildiği tespit edilmiştir¹².

R. G. Fafreddinov (Фахретдинов, Ризаитдин Фахретдинович), Dinyeper'in aşağısında Voronej ve Penza bölgesine yaptığı kazılarda pek çok sayıda anıtsal mimari kalıntıya rastlamıştır. Burada önemli bir Altın Orda kent merkezinin varlığına dikkat çeker, bunun başlıca sebebi olarak da, kentin Batı Avrupa'dan gelen ticaret yolunun üzerinde bulunuyor olmasını gösterir¹³. Fahreddinov, eski Volga Bulgarlarının bölgesini incelemiş ve bu bölgede pek çok yerleşim yeri tespit etmiştir.

Egorov ise başkenti şu şekilde anlatır: *“Rusya steplerinin güneylerindeydi ve suya sahipti (seramik borularda), kanalizasyon (ahşaptan) ve halk hamamları vardı. Şehir sakinleri su içmek için çeşmeleri kullanıyorlardı. Kanalizasyon için hendekler açılmıştı. Saray şehrinde kadınlar ve erkekler için ayrı umumi tuvaletler yer almaktaydı. O günlerde Avrupa'da banyo ve temiz su imkanı kıt, kanalizasyon çukurları ise sadece XIV-XV.yüzyıllarda vardı ve büyük şehirlerde, umumi tuvaletlerin varlığı XIX.yüzyılda görülecektir. Altın Orda şehirlerinde hamamlar adeta modern toplantı merkezleri gibi hizmet vermektedir. Orada insanlar bir araya gelmiş, konuşmuş hatta iş görüşmeleri dahi yapmışlardır. Bir Altın Orda bozkır şehri olan bu yer zamanının Asya ve Avrupa şehirlerine köklü bir farklılık göstermiştir. Volga boyunca bahçeli evler dizilmiştir. Şehirde doğuya özgü bir görünüm hakimdir, ancak doğunun klasik hisar kentleri gibi de değildir, ticari-endüstriyel banliyöler surların arkasında kalmaktadır, sanayi alanlarının şehir dışında olmasına özen göstermişlerdir. Ortaçağ kasabalarının ekonomik*

¹² A.g.e.s.,32.

¹³ Р.Г. Фахрутдинов, 'Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория', Казань, 1975, С.28

gelirleri tarım ve yerel ticaretten gelmektedir. Bozkırdaki Altın Orda şehri kısmen sığır yetiştiriciliği görevini üstlenmiş, aynı zamanda bir tarım bölgesi olarak ana ticaret yolları üzerinde yani İpek Yolu üzerinde yer almıştır. Bu yol üzerinde yer alan her şehirde birkaç kervansaray bulunmuş aynı zamanda restoranlar ve dükkanlar da şehirlerin değişimi ve gelişimi için önemli bir rol oynamışlardır. Her şehrin bir merkezi vardır. Yeni şehirler sınır duvarları olmaksızın planlanmış, merkezde bir halk meydanına yer verilmiş ve bu meydanlar eski kent merkezlerinde yer alan meydanlardan daha büyük, kare ya da dikdörtgen formda oluşturulmuşlardır. Örneğin batıda yer alan Saray el-Cedid (Eski Orhey, modern Kişinev yakınlarında) 2000 m²lik bir alan kaplamaktaydı. Merkez meydanında ibadet için anıtsal mekanlar yer alıyordu. Genellikle, bu şehirlerin her yerinden görülen altı (nadiren sekiz) köşeli uzun minareli büyük bir cami vardı. Küçük cami ve kilise, şehir sakinlerinin toplandığı alanlarda yer alıyordu, böylece dini geleneklerini rahatça ve özgürce yerine getirebiliyorlardı. Merkezdeki meydanda yer alan caminin yakınlarında bir kervansaray bulunurdu ve burada alış-veriş merkezleri ile dükkanlar yer alırdı¹⁴.”

Bugüne kadar arkeologların keşfettiği kadarıyla Altın Orda devrine ait 180’den fazla yerleşim yeri tespit edilmiştir. Ve görülen o ki o devirde yaşamış bir bozkır devleti için muazzam bir gelişim söz konusudur. Maalesef ki bu kadar hızlı gelişmiş, zamanı için eşsiz olan Altın Orda şehirleri sadece 20 yıl sürmüş bir iç savaş sonucunda yerle bir edilmiştir (1360-1380), daha sonra da Timur’un işgali (1395) ile bir darbe daha alan şehirlerden geriye kalan her şey I.Peter tarafından ortadan kaldırılmış, Altın Orda Devleti’nin izleri tamamen yok edilmiştir.

---

¹⁴ В.Л. Егоров, ‘Историческая география Золотой Орды XIII-XIV вв.’ М., 1985 С.22

Özetle Çin, İslam dünyası, Rus toprakları dahil olmak üzere Moğolların ele geçirdikleri bütün ülkelerde 13.yüzyıldan sonra eskisine göre siyasi istikrarın arttığı görülür. Siyasi istikrar ekonomi, ticaret, kültür ve diğer alanlardaki gelişmeleri de beraberinde getirmiştir¹⁵. Moğolların yıkıcı ve tahrip edici politikalarına dair edinilen yaygın inancın aksine, Doğu Avrupa'ya gelişleri ile birlikte bölgenin ticari ve ekonomik ilişkileri bozulmuş, şehirleri yıkılıp tahrip edilmiş olsa bile kısa bir sürede eskisinden çok daha iyi hale geldiği açıktır. Özellikle Tatar Türklerinin çoğunlukla yaşadığı bu bölgede insanları tek bir çatı altında toplayan Moğollar, Altın Orda Devleti'nde azınlık konumundadırlar. Şehirleri onararak, ziraat alanlarını arttırarak, ticaret yolları üzerine yeni şehirler yaparak güvenliği arttırmış ve ülkede ticaretin canlanmasını sağlamışlardır. Böylece İtalyan, Ermeni, Arap ve Bizanslı tüccarlar şehirlere akın etmiş ve Moğollar devleti ortaçağın en büyük ticari merkezlerinden biri haline getirmişlerdir. Şehir hayatının ve ticaretin canlanmasıyla bu bölgelerden vergi toplayan hanlar, yıkılan kentleri daha hızlı onarmış ve devlet refah düzeyini arttırmışlardır. Bu ortamda Rus knezlikleri de Batı ülkelerinin yanı sıra Doğu ülkeleriyle de ticaret yapma şansını elde etmişlerdir.

Altın Orda döneminde şehirlerin artması ve tahrip edilen şehirlerin onarılmasını Altın Orda hanlarının şehirciliğe verdikleri önemle açıklamak mümkündür. Hanlar şehir halklarından ve tüccarlardan topladıkları vergiler ile şehirlerinin istikrarlı bir şekilde büyümelerine olanak sağlamışlardır. Devletin başkenti olan Saray şehri devrin uluslararası ticaret yolları üzerinde bulunması sayesinde Doğu ve Batı kültürlerinin buluştuğu bir kavşak noktası haline

---

¹⁵ İ. KAMALOV, '*Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk-Tatar Etkisi*', Ötüken Yayınları, İstanbul, S.279

gelmiştir. Altın Orda hanları tarafından kurulan belli başlı şehirler; Saray Batu (Saray Berke), Saray el-Cedid, Üvek, Macar, Azov, Bulgar, Kazan, Gülistan, Hacitarhan (Astrahan), Akkerman, Eski Orhey, Kırım, Kefe, Bilyar, Cuketay, Çalı, Kashan, Yelebuga, Kermençuk olarak sayılabilir. Altın Orda topraklarında yaklaşık 180 şehir olduğu bilinmektedir ama en önemlileri başkentlik yapmış olan Saray Berke ve Saray el-Cedid'tir. Çok geniş topraklarda hüküm süren Altın Orda Devleti'nin en gelişmiş ve önemli yerleşim yerleri daha çok Volga Nehri üzerinde Astrahan Oblastı denilen bölgede varlık göstermiştir. Bölgenin kurak olmaması, hayvancılığa ve tarıma diğer yerlere nispeten daha elverişli olması ve ticaret yolları üzerinde bulunuyor olması tercih edilme sebebi olmuştur.

3-ALTIN ORDA ARKEOLOJİSİ

3.1. Arkeolojik Çalışmalarının Tarihçesi

Altın Orda çalışmaları, Rus ve Sovyet tarih biliminin geleneksel temalarından biridir. Söz konusu coğrafi bölgenin çeşitli halklara ev sahipliği yapmış olmasının ve büyük bir alana yayılmış olmasının, bu devletin siyasi, sosyal ve kültürel gelişimine yönelik tarihi saptamalar yapılabilmesi açısından son derece yavaşlatıcı bir rolü olmuştur. Yazılı kaynakların günümüze ulaşamamış olması ve yine döneme ait şehirlerin bugün ayakta olmaması nedeniyle bu devleti anlamamız açısından kazı çalışmalarının çok büyük bir önemi vardır. Nitekim çok uzun yıllardır sistematik bir şekilde bu kazı çalışmaları bilhassa Volga bölgesinde yürütülmekte ve devletin sosyo-kültürel hayatı ile ilgili kapsamlı bilgilere ulaşılabilmektedir.

İlk olarak X.M.Френ 1832 yılında, Altın Orda nümizmatigi üzerine çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaları ile Altın Orda yerleşim yerlerine dair önemli ve öncü niteliğinde bilgiler kaydetmiştir. Ardından 1840 yılında A.Терещенко, Tsarevskoe yerleşiminde yaptığı çalışmalarda Yeni Saray'la bağlantılar kurmuştur. A.Терещенко'nun çalışmaları bize Altın Orda sanatını, kültürünü ve şehirlerin ticari hayatını anlamak adına geniş materyaller sunmaktadır. Elbette onun 1840'lı yıllarda yaptığı çalışmalar bize bugünkü sorularımızın cevaplarını vermemektedir ancak onun sayesinde ardından gelen araştırmacılar Altın Orda arkeolojisine dair çalışmalar yürütmüş, onun işaret ettiği bu yola girmişlerdir. Tsarevskoe, A.Терещенко'dan sonra bir süre

araştırmacıların dikkatini çekmemiştir ancak daha sonra А.А.Спицын, Рыбушкин, Ф.В.Баллод, П.С.Рыков gibi araştırmacılar Altın Orda kùltürü ve karakteri hakkında çalışmışlardır.

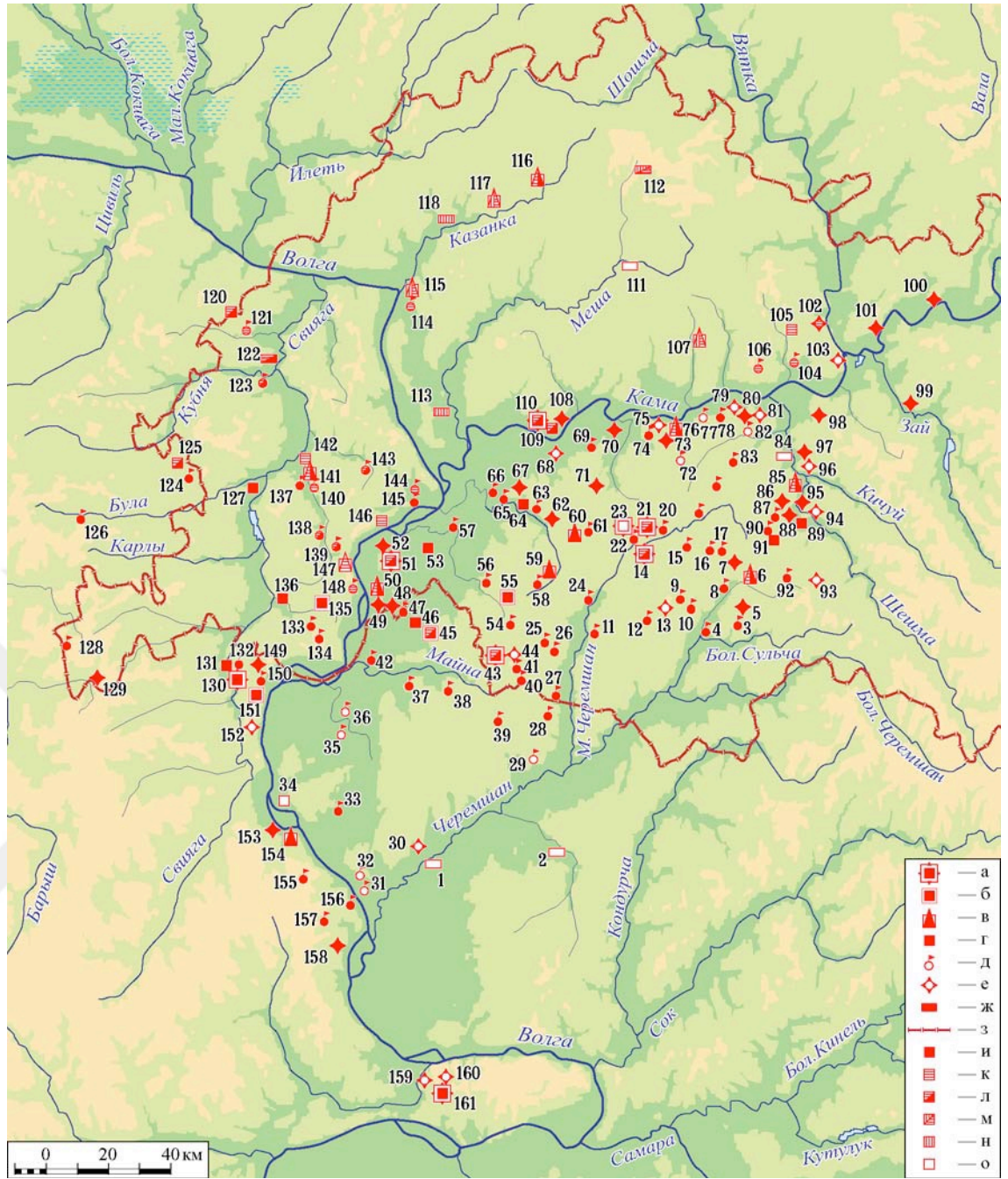
Arkeolojik araştırmalar yalnızca Tsarevskoe'de yapılmamıştır; farklı yıllarda В.А.Городцов Масар şehrinde, А.А.Кротков Üvek şehrinde, А.Е.Алихов Моңғи şehrinde, М.А.Миллер, С.А.Вязигин ve Б.А. Лунин Azak şehrinde, А.А.Спицын ve П.С.Раков Selitronnoe (Eski Saray) şehrinde ve А.П.Смирнов Bulgar şehrinde öncü kazılar yapmışlardır.

3.2. Rus Coğrafyasında Altın Orda Anıtları

Bilindiği üzere Altın Orda dönemine dair yazılı kaynaklar günümüze dek gelememiş bunun yanı sıra dönemin şehirleri ve anıtları da yok olmuşlardır. Bu nedenle bölgede yapılan arkeolojik kazılar ve bu kazılardan çıkarılan arkeolojik buluntular, devletin tarihini ve kültürünü anlamamız açısından son derece büyük bir önem arz etmektedir. 20.yüzyılla birlikte kazı araştırmaları yoğunluk kazanmış ve pek çok farklı merkezde yürütölmüştür.

Arkeolojik araştırmalar sayesinde en az 330 yerleşim yeri ortaya çıkmıştır. Bu yerleşim yerleri içinde şehirler, kasabalar, köyler ve kale kalıntıları yer almaktadır. Belirlenen yerlerinin çoğunun ismi, arkeolojik şartlara göre verilmiştir.

Harita 1 Volga üzerinde Altın Orda ve Kazan Hanlığı'na ait bulunan yerleşim yerlerini gösteren harita. (P. Г. Фахрутдинов, классификация и топография болгарских городищ 1990: рис. 1): а — büyük şehirlerin kalıntıları; б — orta büyüklükteki şehirlerin kalıntıları; в — Kremlin kalıntıları; г — küçük şehirlerin kalıntıları; д — feodal kalelerin kalıntıları; е — askeri kale kalıntıları; ж — bilinmeyen amaçlarla kurulmuş müstahkem alanlar; з — Tataristan Cumhuriyeti sınırları; ve — erken Moğol zamanı yerleşim alanları; к — Altın Orda dönemi yerleşim alanları; л — erken Moğol ve Altın Orda dönemi yerleşim alanları; м — Altın Orda ve Kazan Hanlığı dönemi yerleşim yerleri; н — Kazan Hanlığı dönemi yerleşim yerleri; о — Bulgar yerleşim alanları. 1 — Korotkovo-Gorodishche; 2 — Krasnyi Yar; 3 — Novo Mokshino; 4 — Karasinskoe; 5 — Novoaksubaevskoe; 6 — Barskoe Enaruskino; 7 — Ilyashkinskoe; 8 — Aksubaevskoe; 9 — Shcherbenskoe II; 10 — Shcherbenskoe I; 11 — Chuvbrodskoe; 12 — Novoalmeteyevskoe; 13 — Novoamzinskoe; 14 — Bilyar (Bilär); 15 — Starotadamskoe; 16 — Atlashkinskoe; 17 — Savgachevskoe; 18 — Izgarskoe; 19 — Kreshcheltanskoe; 20 — Gorkinskoe; 21 — Balynguzskoe; 22 — Nikolaev-Baranskoe I; 23 — Nikolaev-Baranskoe II; 24 — Starokamkinskoe; 25 — Tatburnaevskoe; 26 — Nizhnekacheevskoe; 27 — Chuvappakovskoe; 28 — Borovkinskoe; 29 — Podbelshchinskoe; 30 — Nikolskoe; 31 — Beloyarskoe I; 32 — Beloyarskoe II; 33 — Andreevskoe; 34 — Krestovo-Gorodishche; 35 — Ivanovskoe; 36 — Yurmanskoe; 37 — Krasnorechenskoe; 38 — Bolshekandapinskoe; 39 — Tinarkinskoe; 40 — Naletkinskoe; 41 — Starobaranskoe; 42 — Staromaynskoe (Gryaznukhinskoe); 43 — Suar (Suvar); 44 — Yakimovo-Strelkinskoe; 45 — Kokryat; 46 — Shmelevskoe; 47 — Tankeevskoe I; 48 — Tankeevskoe II; 49 — Maklashevskoe I; 50 — Balymery; 51

— Bulgarskoe; 52 — Kirelskoe; 53 — Shcherbetskoe; 54 — Tattyugulbaevskoe; 55 — Krasnoklyuchinskoe; 56 — Gusikhinskoe; 57 — Stary Kuybyshev; 58 — Staromatakskoe; 59 — Staronokhratskoe; 60 — Romodan I; 61 — Romodan II; 62 — Karavaevskoe; 63 — Vostochno- Voykinskoe; 64 — Zapadno-Voykinskoe; 65 — Burakovskoe; 66 — Komintern; 67 — Berezovogrivskoe; 68 — Balakhchinskoe; 69 — Alekseevskoe; 70 — Ostolopovskoe; 71 — Kurkulscoe; 72 — Narat-Elginskoe; 73 — Belogorskoe; 74 — Utyakovskoe; 75 — Kubasskoe (Beryozovskoe); 76 — Juketau (Cükätaw); 77 — Zmeevskoe I; 78 — Zmeevskoe II; 79 — Buldyrskoe; 80 — Malopolyanskoe; 81 — Russkosarsazskoe; 82 — Malotolkishskoe; 83 — Staroromashkinskoe; 84 — Gorodishche; 85 — Tubulgatauskoe; 86 — Sosnovskoe II; 87 — Elkhovskoe; 88 — Sosnovskoe I; 89 — Novosheshminskoe I; 90 — Ekaterinino-Slobodinskoe II; 91 — Ekaterinino-Slobodinskoe I; 92 — Cheremuhovo-Slobodinskoe; 93 — Ivashkinskoe; 94 — Novosheshminskoe III; 95 — Novosheshminskoe II; 96 — Utyashkinskoe; 97 — Elantovskoe; 98 — Oshinskoe; 99 — Krasnokadkinskoe; 100 — Yelabuga (Alabuğa); 101 — Kotlovskoe I; 102 — Krasnaia Gorka; 103 — Grakhanskoe; 104 — Omarka; 105 — Kirmeni; 106 — Digitli; 107 — Challynskoe; 108 — «Ezhevichnaya Strelka»; 109 — Qashan II; 110 — Qashan I; 111 — Starozyurinskoe; 112 — Uternyasskoe; 113 — Tangachinskoe; 114 — Kabanskoe; 115 — «Kazan Kremlin»; 116 — Arsk; 117 — Kamaevo; 118 — Bimerskoe; 119 — Sviyazhsk; 120 — Almenevo; 121 — Tavlino; 122 — Gorodishche; 123 — Lukovskoe; 124 — Staroyanashevskoe; 125 — Bol'shaia Toyaba; 126 — Tigashevskoe; 127 — Deushevskoe; 128 — Chuvbezdninskoe; 129 — Gorodishche; 130 — Staroaleykinskoe; 131 — Krasnosundyukovskoe I; 132 — Krasnosundyukovskoe II; 133 — Kirtelinskoe; 134 — Kildyushevskoe; 135 — Bogdashkinskoe; 136 — Khulash; 137 — Староеналејско; 138 — Ляшевское; 139 — Зеленовское; 140 — Tanay-Turaevskoe; 141 — Churu-Barysh; 142 — Shongutskoe; 143 — Bolsheklyarinskoe; 144 — Urazlinskoe; 145 — Yantikovskoe; 146 — Syukeevskoe; 147 — Tetyushi I; 148 — Kolunetskoe; 149 — Undorskoe I; 150 — Undorskoe II; 151 — Gorodishche; 152 — Polivnoovrazhnoe; 153 — Kriushskoe I; 154 — Kriushskoe II; 155 — Sengileiskoe; 156 — Buerakskoe; 157 — Elaurskoe; 158 — Bektashskoe; 159 — Zhiguli; 160 — Alexandrovskoe; 161 — Valynskoe

3.3. Altın Orda Şehirleri

3.3.1. САРАЙ БАТУ-SARAY BATU

Saray Batu (Eski Saray) bugünkü Selitronnoe yerleşim yerinde bulunuyordu. Bu şehir Altın Orda Devleti'ne başkentlik yapmış ve bu devletin en büyük şehri olmuştur. Burada yapılan kazılar sonucunda karakteristik el sanatları ürünleri ve şehrin günlük ve ticari hayatına dair ipuçları elde edilmiştir. V. Egorov, 20 yıldan uzun süre bu şehirde ve şehrin etrafında detaylı kazı araştırmaları yapmıştır. Ona göre kilometrelerce büyük alanlara, sedanter nüfustan uzak, devasa şehirler inşa edilmesi inşa sektörü bulunmayan bir imparatorluk için mümkün değildir. Üstelik inşaat esnasında gerekli olan taş ve ahşap gibi yapı malzemelerinin çevre bozıklarda yer almadığını, nadir ve bölgesel olarak genellikle nehir vadilerinde ya da taşmış akarsu yataklarında ağaçlara rastlandığını belirtmiştir. Şehirlerin inşası için gerekli malzemenin Aşağı ve Orta Volga kesimlerinde kuzeyden ahşap sallar ile temin edildiğini kaydetmiştir. Bu şekilde sadece yapı malzemeleri değil aynı zamanda herhangi bir üretim için hammadde, evleri ısıtmak için yakacak gibi seramikten silaha kadar hayati ihtiyaçlar da bu şekilde temin edilebilmiştir. Egorov'a göre şehir sadece başkent değildir, aynı zamanda en büyük el sanatları üretim merkezidir. Tüm mahallelerde belirli sektörlerde uzmanlaşmış esnafların yer aldığını kaydetmiştir (metal, seramik, takı, cam, kemik, oyma vb.)¹⁶.

Selitronnoe yerleşimi Astrahan'ın 120 km kuzeyinde yer alır. Burada 13-14.yüzyıla ait olduğu düşünülen ev yıkıntıları, inşaat malzemeleri, seramik parçalar, çivi ve benzeri metal parçalar tespit edilmiştir. Çanak çömlek parçaları, paralar ve süs eşyaları gibi günlük hayat objeleri tespit edilmiştir. Şehirde karakteristik özellik

---

¹⁶ В.Л.Егоров. “Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв.”, Отв. ред. В.И. Буганов. Изд. 2-е. - М. книжный дом “ЛИБРОКОМ” 2009., с.47- 107

gösteren Harezmi tipi seramiklere çok sık rastlanmıştır. Örneğin 1958 yılında Ф.А.Филиченко, kilden yapılmış bir çanak bulmuştur. 21.6 cm genişliğindeki bu çanak 5.5 cm yüksekliğindedir. Çanağın içi yeşil ve gümüş renkli çiçeklerle kaplanmıştır. Çanağın tam ortasında insan kafalı, at gövdeli fantastik bir tasvir yer almaktadır. Bu çanağın Saray Berke yakınlarında üretilmiş olma ihtimali olduğu düşünülmektedir.

В. А. Филиченко, 1958'de yayımladığı “*о новых находках на территории астраханской области*” (Astrahan Bölgesindeki Yeni Buluntular) adlı makalesinde yine aynı yıl yapılan kazılar enasında 13.yüzyıla ait insan başlı at motifli bronz bir ayna bulunduğunu kaydetmiştir. Ve Orta Asya'da çok sık rastlanan bu aynanın Altın Orda'nın başkenti olan bu şehirde işçilik bakımından daha profesyonel olduğunu belirtmiştir.

Resim 1 Saray Berke yakınlarında üretilmiş olduğu düşünülen çanak. В.А.Филиченко (О Новых Находках На Территории Астраханской Области)

Горн для обжига кирпича. Вид с юга.

Resim 2 Seramik fırınının güneyden bir görünümü (www.astrobl.ru)

Resim 3 1960larda yapılan Saray Batu kazılarında bir görünüm(www.saray-batu.narod.ru)

Раскопки городища Сарая (Селитренное)

Resim 4 Saray Şehri kazıları (www.volgograd.kp.ru)

Resim 5 Saray şehrinin 1960lardaki görünümü (www.saray-batu.narod.ru)

Resim 6 Kazı esnasında çıkarılan altın kap (www.krasotyrossi.ru)

Resim 7 Kazı esnasında çıkarılan bir takım objeler ve sikkeler (www.krasotyrossi.ru)

Resim 8 Saray şehri kazısında çıkarılan bir dökme kap (www.krasotyrossi.ru)

3.3.2. НОВЫЙ САРАЙ-САРАЙ БЕРКЕ-YENİ SARAY- SARAY BERKE

1840 yılında А.Терещенко, bugünkü Tsarevskoe yerleşiminde kazılar yapmış ve bu yerleşim yerinin Yeni Saray (eski adıyla Saray Berke) olduğunu tespit etmiştir.

А.Терещенко, Tsarevskoe’de yaptığı kazılar esnasında 8 adet seramik fırını bulmuştur. Aynı zamanda testiler, kazanlar, demir külçeler, bakır malzemeler, bardak-çanak kalıpları bulunmuştur. А.Ю.Якубовский’e göre bu buluntular Moğolların tipik karakterini yansıtmaktadırlar.

Терещенко’dan sonra 1922 yılında Ф.В.Баллод çok büyük olmayan bir çalışma başlatmıştır. Bu çalışmaları daha sonra Г.А.Федеров-Давидов, Altın Orda’yı ve onun kültürünü idealleştirme amacı ile yapılmış, gerçeği doğrudan yansıtmaktan uzak çalışmalar olarak nitelendirmiştir.

1959-62 yılları arasında yapılan Yeni Saray Kazıları, Moskova Devlet Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Kazan Devlet Üniversitesi ve Volgograd Müzesi tarafından desteklenmiştir. Bu kazıların başkanlığını ise Г.А.Федеров-Давидов üstlenmiş, şehirde yoğun kazılar yapılmıştır. Bu kazılar esnasında diğer gündelik buluntulara ek olarak 1961 yılında bir boğaya ait kürek kemiği bulunmuştur. Bu kürek kemiği üzerinde iki insan maskesi resmi ve Arap harfleri ile yazılmış uzun olmayan bir metin yer alıyordu.

Resim 9 Yeni Saray kazıları esnasında bulunan boğa kürek kemiği (Г. А. Федеров Давидов)

Yapılan kazılar esnasında şehrin planı ve evlerinin tahmini konumlarını gösteren detaylı çizimler hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra kazılar esnasında çok fazla seramik fırını, demir eritme fırını, pek çok sayıda sırlı sırsız seramik parçaları, su testileri, bronz ve gümüş kaplar, boncuk takılar, altın kemerler, müzik aletleri, çeşitli çocuk oyuncakları, mozaikler, altın, gümüş ve bronz süslemeler, kıyafetler ve aynalar bulunmuştur.

1964 yılında А.Г.Мухаммадиев, burada büyük bir yeraltı sığınağı keşfetmiştir. Kazı raporlarına göre, bu sığınağın duvarları astarlı pişmiş tuğladan örülmüştür. Duvarlar oldukça iyi korunulmuştur. Bu sığınağa inen uzun bir merdiven de bulunmuştur. Odalar ocaklarla değil mangallarla ısıtılmaktadır. Sıva alçı panel parçaları ve oyma pencere çerçeveleri bulunmuştur. Sığınakta aynı zamanda köleler için olduğu düşünülen daha küçük ve içinde ısıtma olmayan odalar yer almaktadır.

Aynı zamanda son birkaç yıl içinde yapılan kazılarda büyük bir hendek bulundu. Bu hendeğin içerisinde pek çok gündelik ev eşyası, ocak (fırın) tespit edildi. Tespit edilen fırınlarda demir ve kemik eşyalar, çok renkli sırlı kaplar, yeşil ve sarı boyalı 13-14.yüzyıl tarihli minai teknikli İran seramikleri bulunmuştur.

Yine şehrin başka bir yerinde yapılan kazılarda kemikten yapılmış küçük eşyalar, dökme demirden yapılmış büyük kazanlar, fazla miktarda ortaçağ dönemini yansıtan nesnelere ve eski Rus anıtlarına rastlanılmıştır. Bu şehirde bulunan seramikler Orta Asya'da 14.yüzyıl başlarında sıkça görülen seramiklerle aynı tarz ve üslup özelliklerini göstermektedir.

Resim 10 (www.lisichansk.com.ua)

Resim 11(www.lisichansk.com.ua)

3.3.3. БОЛГАР-BULGAR

Bulgar Şehri'nde yapılan ilk kazılar В.Г.Тизенгаузен başkanlığında 1860-70'li yıllarda yapılmıştır. Şehrin kuzeybatısında yer alan bir höyükte çalışan Тизенгаузен'in kazı raporları 70'li yılların sonunda Kazan şehrinde yapılan 4. Arkeoloji Kongresinde sunulmuştur. Yapılan bu kazı küçük çaplı bir kazıdır ancak bu çalışmalar sonucunda, Volga Bölgesinin son derece önemli arkeolojik buluntulara sahip olduğu kabul edilmiş ve Kazan Devlet Üniversitesi'nde Toplum Arkeolojisi, Tarihi ve Etnografyası Bölümünün temelleri atılmıştır. Bunun sonucunda 1900'lü yıllara kadar pek çok arkeolog burada keşif kazıları yapmış ve bölgenin arkeolojik değerinin anlaşılmasına katkı sağlamışlardır.

Kazılara bir süre ara verilmiş ve 1914 yılında Л.К.Ильинский, С.И.Покровский ve Б.Е.Крелленберг Cathedral Cami, Black Chambers ve Küçük Minare'de yer alan türbe buluntuları üzerinde kazı çalışmaları gerçekleştirmişlerdir.

И.Э.Грабарь, В.Ф.Смолин, В.В.Егеров, П.Е.Корнилов ve Б.П.Денике gibi araştırmacılar bu şehirdeki mimari anıtlar üzerinde yer alan süsleme ve dekoratif yazıları çalışan kişilerin başında yer almaktadırlar ve bu çalışmaları ile mimari anıtlar ve üzerlerinde yer alan süslemeler için güvenlik önlemleri de ilk defa alınmaya başlanmıştır.

1938 yılından itibaren şehirde sistematik olarak kazı çalışmaları yapılmaya başlanır. А.П.Смирнов başkanlığında yapılan kazılarda ilk olarak Коптелов Höyüğü kazılmıştır.

Kazı raporlarına göre, 1938 yılında yapılan kazılarda 13- 14.yüzyıla ait ahşap ev kalıntıları, taş köprü, taş inşaatlar, su yolları, taş ve kerpiç malzemeli bir hamam bulunmuştur. А.П.Смирнов bu hamamın doğu tarzını yansıttığını

düşünmektedir. Bu hamama ait taş bloklar ve kerpiç duvarlar, yerden ısıtma sistemi, su tesisatı, taştan yapılmış süslemeli rezarvuvarlar ve çeşmeler kaydedilmiştir.

1950-57 yıllarında Bulgar şehrinde yapılan kazılar yine А.П.Смирнов başkanlığında yürütülmüş olup Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilimler Akademisi tarafından desteklenmiştir. Bu yıllar arasında yapılan kazılarda şehrin kuzey kesiminde Aga-Bazar banliyösü tespit edilmiştir. Bölgede eski köy evleri, tahılların bulunduğu çukurlar, metaller ve metal işleme atölyeleri, işlenmiş boynuzlar ve bol miktarda kritz madeni (demir oksit/demir cürüfü) bulunmuştur. Aynı zamanda yine bu bölgede 2 adet taş malzemeli hamam kaydedilmiştir.

Bu yıllarda yapılan kazılarda Aga-Bazar'ın bir ticaret ve zanaat banliyösü olduğuna dair ipuçlarına rastlanmıştır. Buluntular arasında altın sikkeler ve doğudan gelen pek çok seramik malzeme yer almaktadır. Metal eşyalar ve oymalı kemik kalıntıları, ahşap ev kalıntıları, ateş çukurları ve ahşap dekoratif objeler de bu bölgede çıkarılan malzemeler arasındadır. Bölgede aynı zamanda eski bir pagan tapınağı olduğu düşünülen bir yer tespit edilmiş olup, buranın içerisinde pagan geleneğini yansıtan dini objeler kaydedilmiştir.

İlçenin doğu kısmında 13.yüzyıla ait olduğu düşünülen metalurjik üretim merkezleri bulunmuştur. 1947-49 yıllarında yapılan kazılarda metal eritme ocağı kalıntıları bulunmuştur. Birden fazla bulunan metal ocakları göstermektedir ki ilçe ekonomisi için metalurjinin önemli bir yeri vardır. Aynı zamanda küçük balıkçı tekneleri bulunmuştur bu da yerel halkın nehirde balıkçılık da yaptığını işaret eder. Şehirde bulunan çok sayıda tahıl ambarı, metal ve seramik ocakları, tabakhaneler ve el sanatları atölyeleri şehrin canlı ticari hayatının bir aynasıdır. Bu tarihe kadar yapılmış olan kazılar göstermektedir ki şehir halkı çokkültürlü bir yaşamı benimsemiş, farklı dinlerde farklı meslek kollarında hayatlarını sürdürebilmişlerdir.

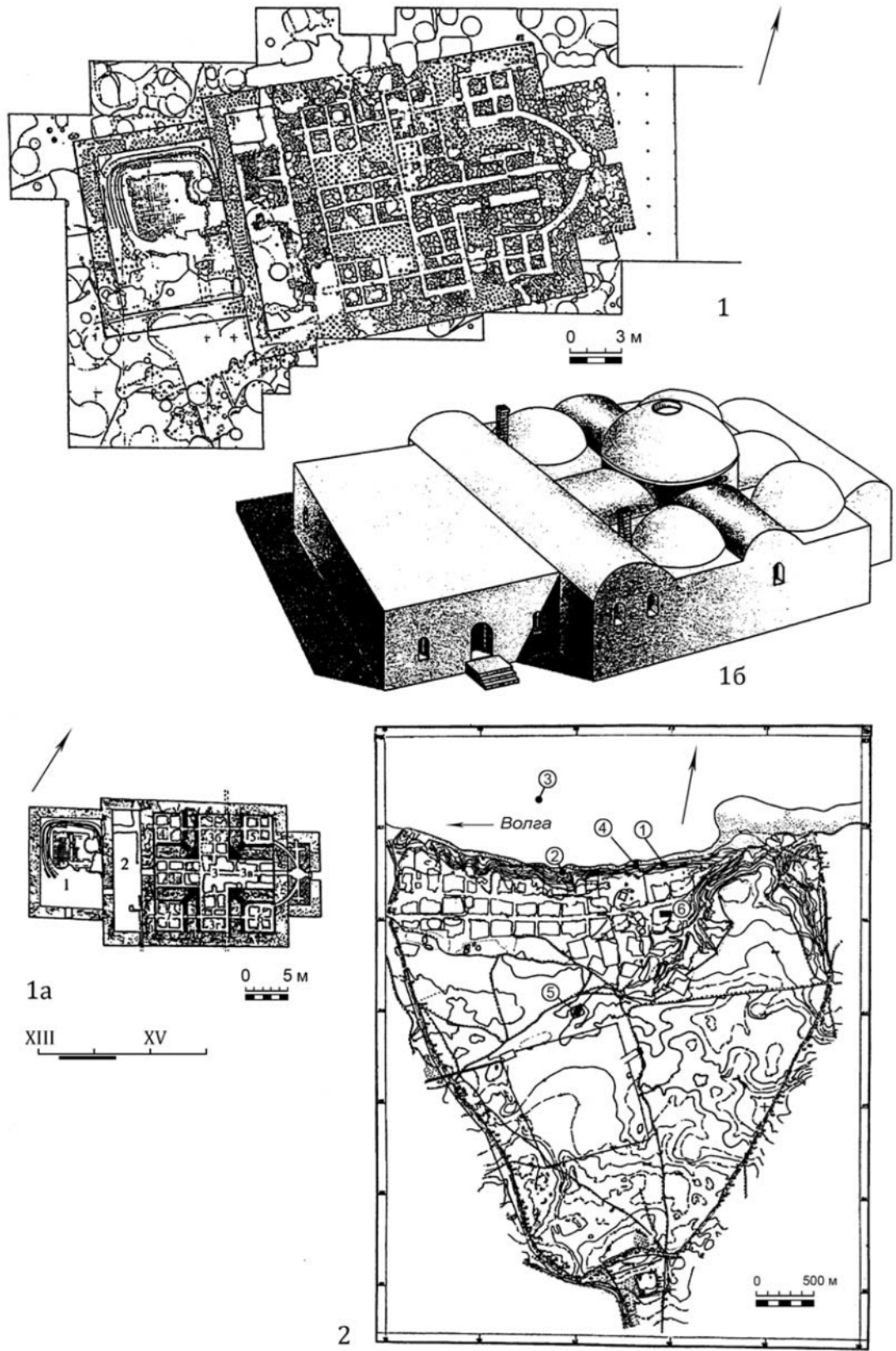
1957 yılında Tataristan Bakanlar Kurulu denetimi altında Black Chambers'a mimari bir restorasyon yapılmıştır.

Bulgar şehrindeki mimari kalıntılara yapılan arkeolojik çalışmalar hala devam etmektedir. Bu bağlamda en kapsamlı bilgiye ilk olarak 1970-80 yılları arası yapılan kazılar sonucu ulaşılmıştır. Şehrin doğusunda 14-15.yüzyıla tarihlenen türbeler ve bir müslüman mezarlığı tespit edilmiştir. Yine aynı bölgede şehrin varlıklı ailelerine ait olduğu düşünülen mülkler tespit edilmiştir.

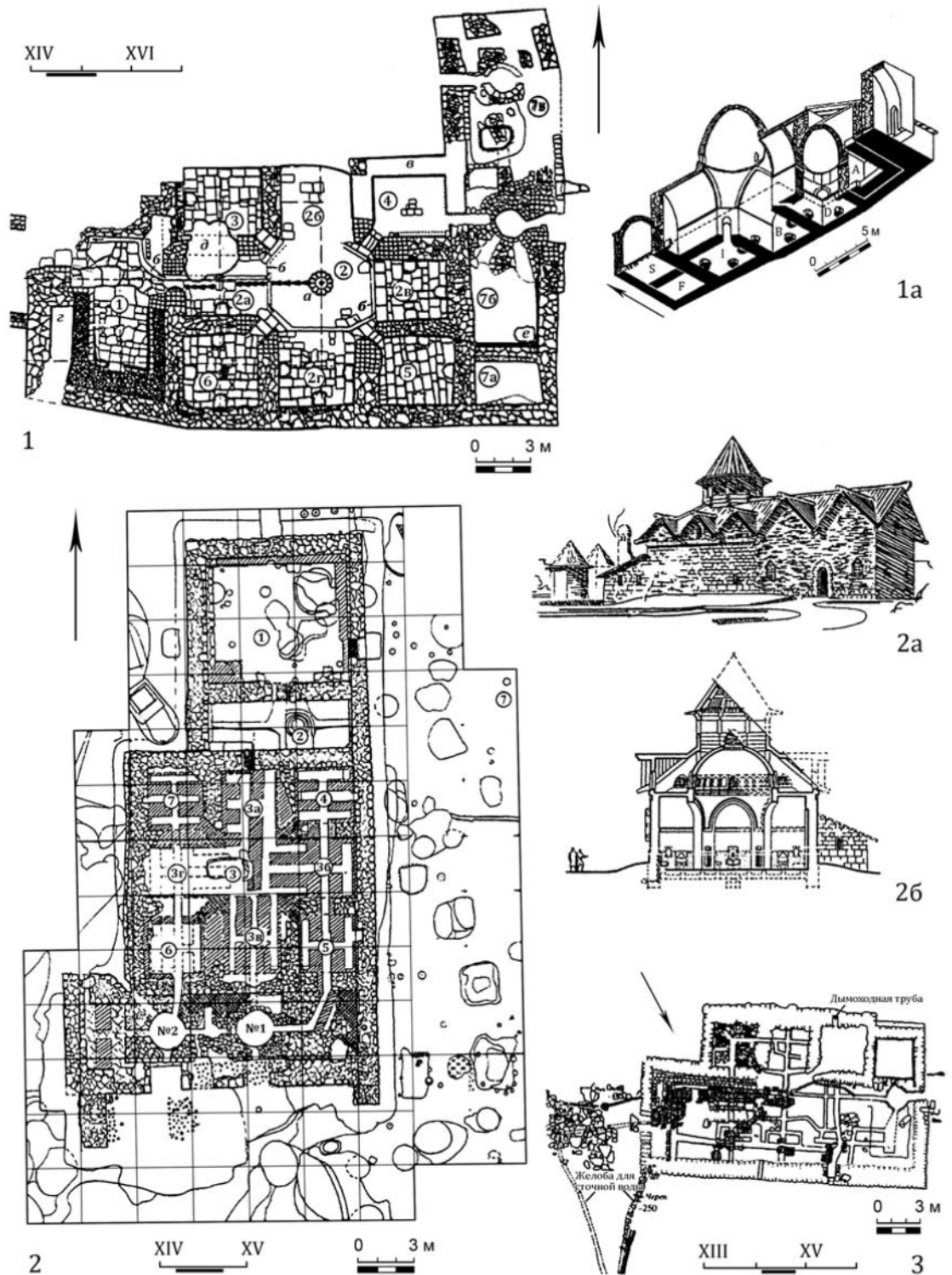
1938 yılından bu yana Bulgar şehri üzerinde toplamda 200'e yakın ayrı noktaya kazı yapılmış ve bu kazılar 20.000 m² lik bir alana yayılmıştır. Buna rağmen şehrin sadece 3/1'i incelenebilmiştir. Bugün hala devam eden Bulgar şehri kazıları Д.Ю. Бадеев ve Р. Р.Валиев tarafından yürütülmektedir.

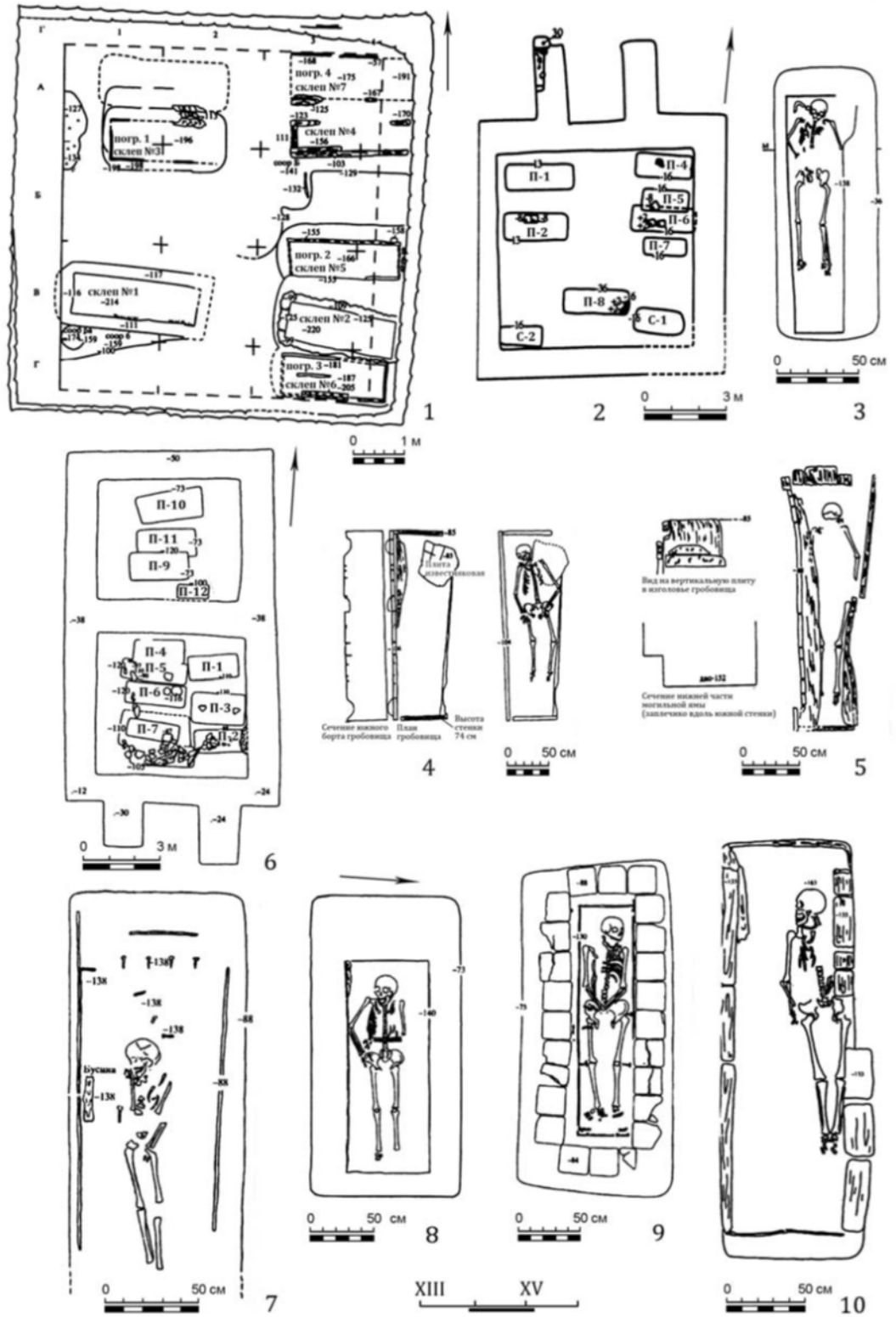

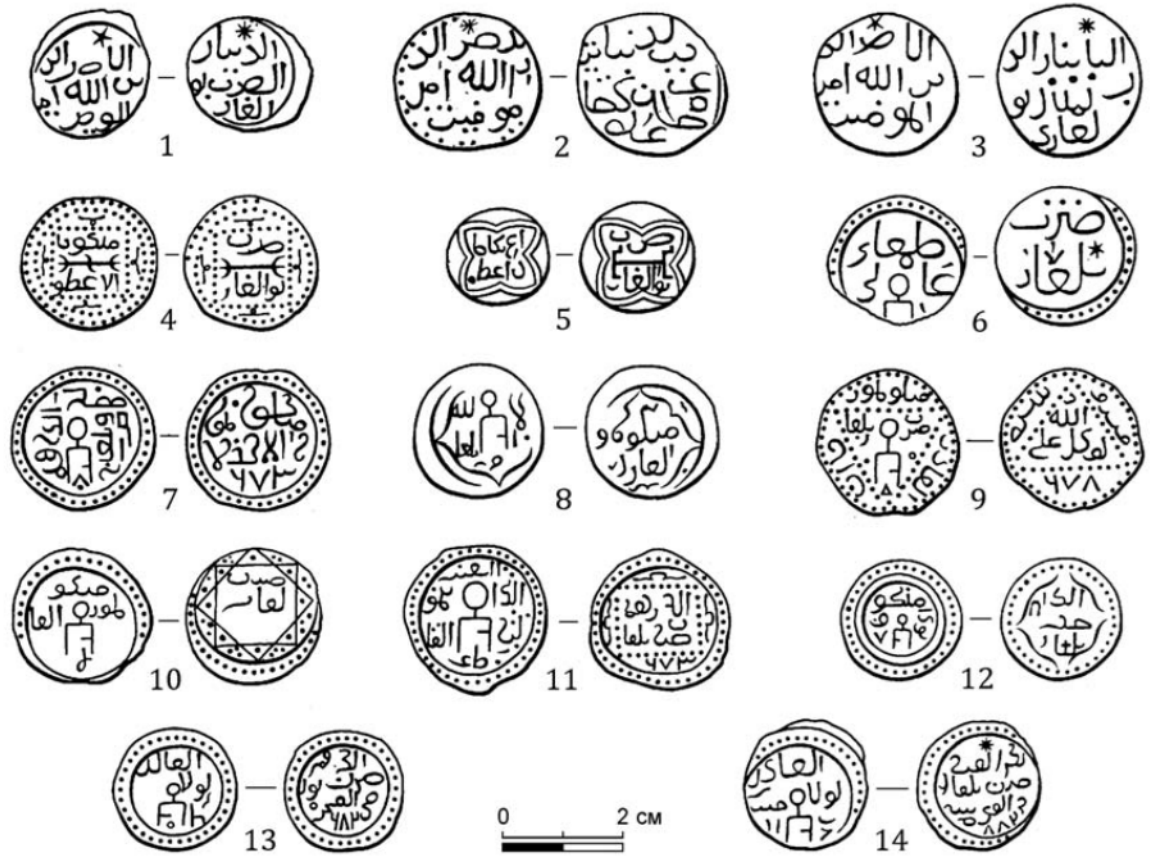
plan 3 Bulgar şehrindeki hamamlar 1 — Doğu odası; 2 — hamamların konumu (1a, 16, 2 — Шарифуллин Работы Болгарской археологической экспедиции, 2001: рис. 135; рис. 142; рис. 116). 1 — hamam no. 1; 2 — hamam no. 2; 3 — hamam no. 3; 4 — kırmızı oda; 5 — beyaz oda; 6 — doğu odası. (Derleyen K. A. Rudenko).

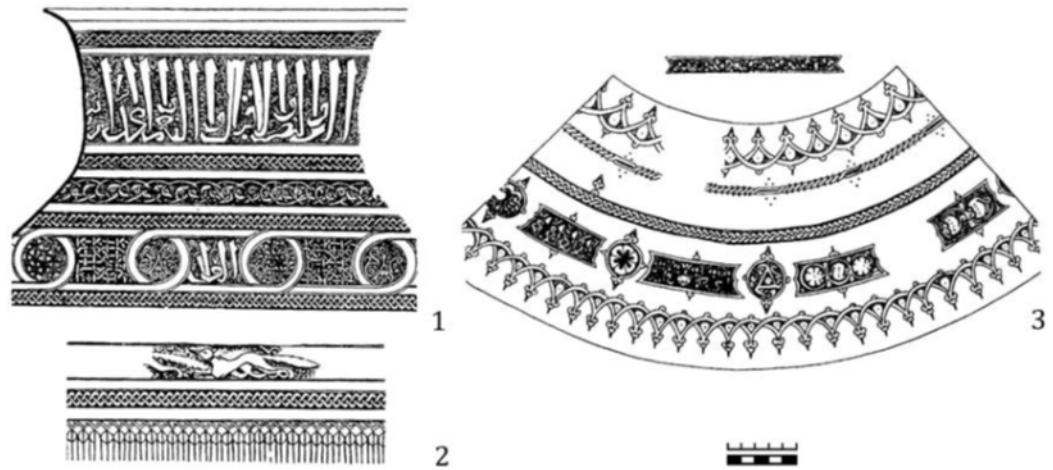
plan 4 Bulgar şehri hamamları : 1 — kırmızı oda; 1a — kırmızı odanın aksonometrik çizimi (Hazırlayanlar: A. P. Smirnov and N. F. Kalinin); 2 — beyaz oda; 2a, 26 — beyaz odanın rökonstrüksiyonu S. S. Aydarov'a aittir; 3 hamam no. 2 (1—3 — Шарифуллин Работы Болгарской археологической экспедиции Шарифуллин 2001: рис. 118; 120; 122; 126; 131. Derleyen K. A. Rudenko).

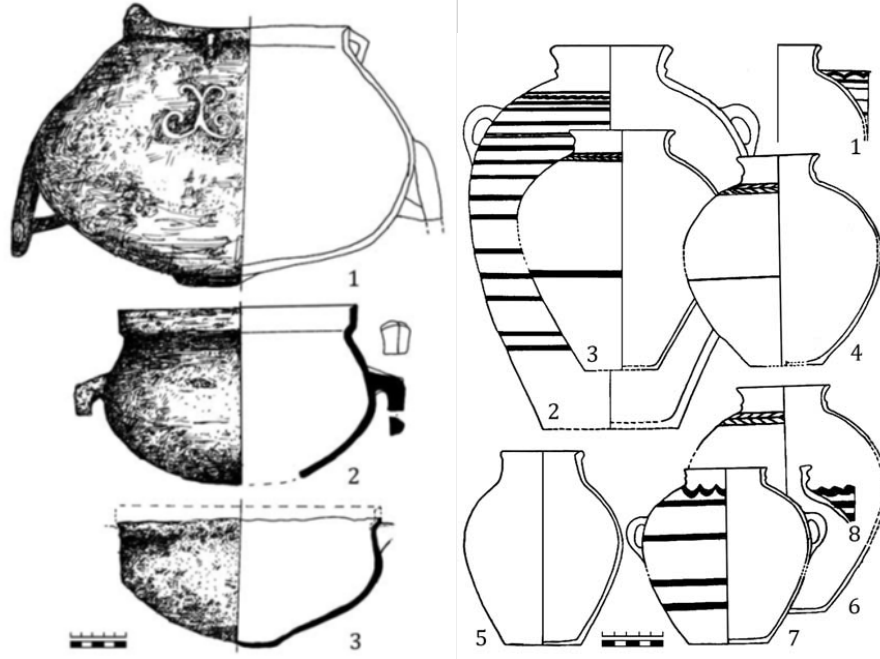
Şekil 1 Bulgar şehri mezarlarında bulunan iskeletlerin çizimi : 1 — Doğu Mezarlığı (St. Nicholas' Church) (Баранов, Кавеев вопросы благоустройства города болгар и их археологическое изучение\\ город болгар2001: рис. 97); 2 — mezar no. 2 ve bulunan kemikler; 3 — no. 8; 4 — no. 2; 5 — no. 6; 6 — mezar no. 5 ve bulunan kemikler; 7 — no. 2; 8 — no. 9; 9 — no. 10; 10 — no. 5 (Аксенова, археологические изучение мавзолеев юго-восточной и южной частей города болгара 2001: рис. 105—107, 110—114). (Derleyen K. A. Rudenko).

Şekil 2 Bulgar şehrinde bulunan 13.yüzyıla ait gümüş sikkeler (Федоров-Давыдов)

Şekil 3 Geç 14.yüzyıla ait ойма süslemeli bakır kaplar (Баранов, Кавеев вопросы благоустройства города болгар и их археологическое изучение\| город болгар 2001, : рис. 2, 3).

Şekil 4 Bulgar şehrinde bulunan 14.yüzyıl tarihli demir kaplar ve sırsız seramik kaplar (Т.А. Хлебникова История Археологического Изучения Болгарского Городища. Сиратиграфия.Топография.\\ Город Болгар. 1987: рис. 57).

3.3.4-Увек-ÜVEK

Üvek, Saratov şehrinin güney eteklerinde yer alan bir Altın Orda şehridir.

Şehrin planı ve tarihi hakkında bilgiler 21.yüzyıla kadar dağınık şekilde kalmış kimse tarafından derlenip sunulmamıştır. Yıllar boyunca bu şehirde bulunan maddi buluntular biriktirilmiş, Saratov Tarih Müzesi'nde saklanmış ancak bu buluntuların üzerinde detaylı bir çalışma yapılmamıştır. Bilinen ilk derleme 2000 yılında Л.Ф.Недашковский tarafından hazırlanmıştır. 'Tatar Milli Kimliği Korunması (2014-2016)' kapsamında Üvek yerleşimi üzerine yayınlar, arşiv ve müze verileri, modern bir derleme yapılması amacıyla tekrar ele alınmıştır.

Üvek şehrinin ortaçağ sınırlarını belirlemek amacıyla defalarca arkeolojik haritalama yapılmıştır. Günümüz haritasına en yakın olduğu için en tutarlı kabul edilen planı, 1905-1915 yıllarında А.А.Кротков hazırlamıştır. Ancak yetersiz arkeolojik veriler ve yarım kalmış eksik çalışmalar sonucunda bu çalışma Üvek yerleşim yeri ile ilgili olarak yanlış anlaşılmalara sebep olmuştur.

Şehrin güneyinde bulunan yüksekçe bir tepede Altın Orda dönemine ait 2 odalı 7 tuğla tonozlu bir türbe bulunmuştur. Bu türbe 1913 yılında Кротков tarafından kazılmıştır. Mezarda 1315-1318 yıllarına ait olan gümüş sikkeler, yapının içinde inşaat molozları ve 1350 yıllarına ait olan çiçek rozetli bakır sikkeler bulunmuştur. Bu türbe kazısı öncesinde Б.В.Засковский burada 1305-10-306 yıllarına ait gümüş sikkeler ve üzerinde çift başlı kartal simgesi olan bir çeşme bulmuştur. Bu türbe kazısında bulunan sikkeler bize 14.yüzyılın başlarından beri burasının yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.

1923 yılında Ф.В.Баллод, tepedeki mezarların yanısına bir seramik fırını ve kerpiç binaların bir kısmını kazmıştır. Ona göre bu kerpiç binalar 14.yüzyılın ikinci yarısına aittir.

Bu bölümle ilgili detaylı kazı bilgileri, А.А.Кротков, раскопки в увете в 1915 году adlı kazı raporundan edinilmiştir.

3.3.5-БИЛЯР-БІЛҮАР

Tataristan'ın Alexeyevsky Bölgesi'nde bulunan Belgorod Oblastı'nda Bilyarki Nehri'nin her iki doğu-batı yakası ve Maly Cheremshan Nehri sınırları içerisinde arkeolojik kazılar yapılmıştır. 1967 yılından bu yana kazı çalışmalarında durağanlık söz konusudur. 21.yüzyıl başlarında 14 m²lik bir yer açılmıştır¹⁷. 1981-82 yıllarında burada kazı yapan arkeolog N. A. Kokorina'dır; 1994-1995 yıllarında da S. I. Valiulina, A. F. Kochkina, D. A. Sashenkov ve E. A. Begovatov burada arkeolojik kazı çalışmalarını yürütmüşlerdir.

Şehirde pek çok yerleşim yeri kurulmuştur, bunlardan Bilyar II olarak adlandırılan köyde 2001 yılında yapılan kazılar sonucunda Samaniler ve Karahanlılar'a ait üzerinde Kufi yazılar olan paralardan oluşan bir hazine bulunmuştur¹⁸.

XIII. yüzyılın başında şehir iki bölümlü bir yapıya sahiptir ve merkezin dışında kalan alana sur duvarları ile yükseklikleri değişen birkaç sıra toprak duvar (2-3 m) ve hendekler de dahildir. Kuzey havzası yükseklikleri de Bilyar savunma sistemi için ek güç olarak kullanılmıştır. Buraya Balynguz Köyü denmektedir. Maly Cheremshan Nehri'nin sağ kıyısında yer alan “Balynguz” Köyü bir tepenin üzerinde yer alır¹⁹. Şehrin doğu kısmında, dış savunmayı üstlenen Gorkinskoye II

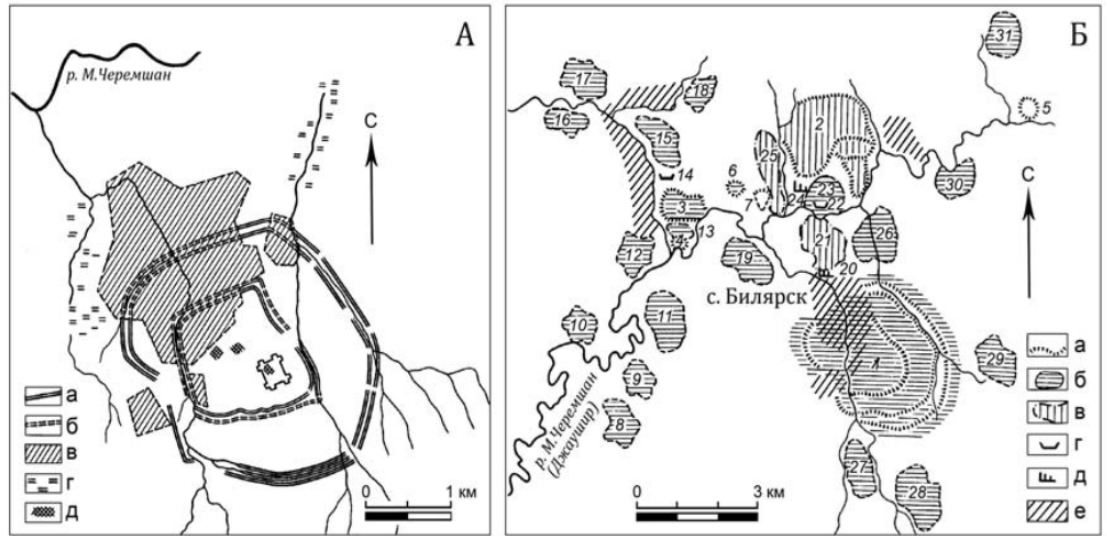
¹⁷ Р. Г. Фахрутдинов, “Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория.”, Казань. 1975.,с.100-101

¹⁸ Е. А. Беговатов, “Новые находки джучидских монет в Волжской Болгарии.” Москва, 2006.с.94.

¹⁹ Р. Г. Фахрутдинов, “Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория.”, Казань. 1975.,с.109.

yerleşimi bulunur. Bilyar'ın batısını ise Nikolaevbaranskіe I ve II yerleşim yerleri korumaktadır²⁰.

Balynguz Dağı'nda, yerleşim yerinin güney batı kıyısında yer alan bir pınarın çevresi Altın Orda dönemi mezarlığı olarak kullanılmış, burada pek çok sayıda mezar taşı ve türbe tespit edilmiştir. Ve burası literatürde Balynguz Mezarlığı "Балынгузское кладбище" olarak bilinmektedir²¹.

plan 5 Bilyar kalesi planları (A) ve çevresi (B), A: a - kalan duvarlar; б - hava fotoğraflarında izlenen duvarlar; в - modern yapılar; г - suya dayanıklı alanlar; eski su havzaları; Б: a - mimari yapılar; erken -Moğol yerleşimi; в - Altın Orda zamanı yerleşimi; г - erken Moğol mezarlığı; д - Altın Orda zamanı mezarlığı; e - yerel yerleşimler. 1 - Bilyar kalesi; 2 - I Gorkinskoe (Balymer); 3 - I Nikolaev-Baranskoe; 4 - II Nikolaev-Baranskoe; 5 - II Gorkinskoe; 6- "Svyatoy Klyuch" türbesi; 7 - "Svyatoy Klyuch" kalesi; 8 - VII Bilyarskoe; 9 - VI Bilyarskoe; 10 - Eryklinskoe; 11 - V Bilyarskoe; 12 - II Nikolaev-Baranskoe; 13 - Ben Nikolaev-Baranskoe; 14 - Nikolaev-Baranskiy - Ben Arbuzovo-Baranskoe; 16 - III Nikolaev-Baranskoe; 17 - II Arbuzovo-Baranskoe; 18 - III Arbuzovo-Baranskoe; 19 - IV Bilyarskoe; 20 - III Bilyarskoe yerleşiminde mezarlık; 21 - III Bilyarskoe; I-Bilyarskoe yerleşim yerindeki 22 mezarlık; 23 - I Bilyarskoe; 24 - Balynguz mezarlığı; 25 - I Toretskoe; 26 -X Bilyarskoe; 27 - VIII Bilyarskoe; 28 - IX Bilyarskoe; 29 - XI Bilyarskoe; 30 - I Gorkinskoe; 31 - I Tatarsko-Mainskoe.

Altın Orda döneminde şehirde düzensiz bir yerleşim söz konusu olmuştur; özellikle şehrin merkezi oldukça harap durumdadır, çanak- çömlek yapımı ve metalurjik üretimler oldukça kısıtlı miktarlarda gerçekleşmiştir²². Ancak Katedral

²⁰ Г. И. Дроздова, "Исследование окрестностей Биярского городища (по материалам А. Х. Халикова)". Казань: 1997.с.29-30.

²¹ Р. Г. Фахрутдинов, "Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория.", Казань. 1975.,с.109.

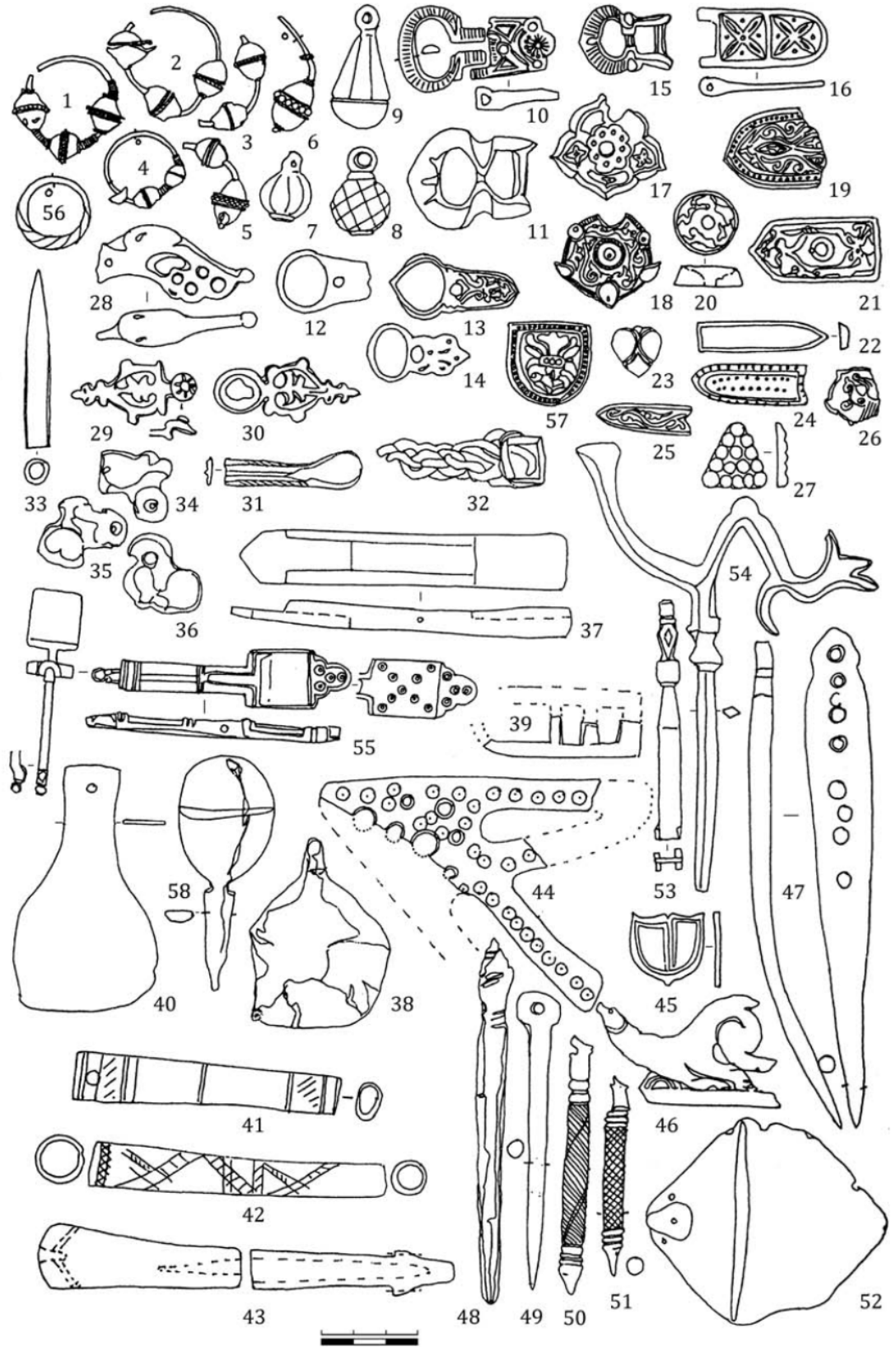
²² Н. А. Кокорина, "Гончарные горны Биярского городища.". 1983. Казань: ИЯЛИ.С.50-69.

Cami ve pek çok sayıda kamu yapısının restore edilmiş olduğunu varsayılmaktadır .
Bilyar, sadece tarihsel yerini korumamış, aynı zamanda bir şehir olarak yaşamaya devam etmiş ve idari bir birim olarak işlevselliğini korumuştur²³.

---

²³ Д. Г. Мухаметшин, “Топонимы Биляр и Сувар на материалах нумизматики и эпиграфики.” Биляр и Волжская Булгария: изучение и охрана археологических памятников. Казань: 1997. С.59-61.

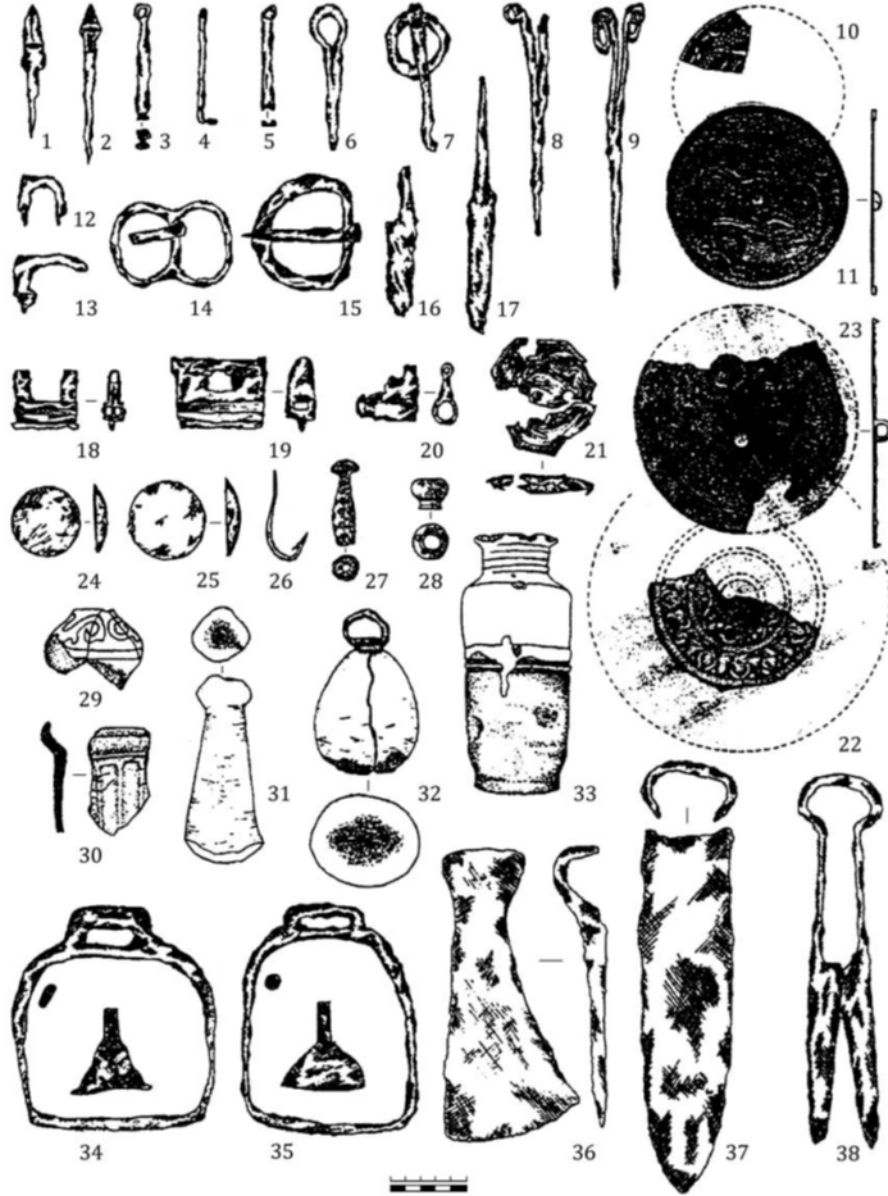
şekil 5 Bilyar ve çevresinde bulunan kazı buluntularının çizimleri 1—32, 53—55 — bronz; diğerleri kemik ve boynuz (Tataristan Milli Müzesi'nde bulunan A. F. Likhachev'e ait koleksiyona aittir).

şekil 6 Bilyar ve çevresinde bulunan bronz ve demir süs eşyalarının çizimleri (Tataristan Milli Müzesi'nde bulunan A. F. Likhachev'e ait koleksiyona aittir).

şekil 7 Bilyar'da bulunan 13.yüzyıl sikkeleri (Сингатулина 2003: № 216—221)

şekil 8 . Balynguz(Toretskoe) III buluntuları gayrimüsthakem yerleşimler (Валлиулина 2001: 79).
1—9, 12—20, 34—38 — demir; 10, 11, 21—26 — bronz; 29, 33 — kalay; 30 — porselen; 27, 28, 31; 32 — geyik boynuzu; demir.

3.3.6- Джукетау (Жукотин) СУКЕТАУ (СУКОТИН)

Cuketay şehri geniş bir alanda arkeolojik izler sunmuştur ²⁴, Kama Nehrinin sol kıyısından Danaurovka kıyılarına kadar 7 km lik bir alan ve Danaurovka I-III köy yerleşimleri bu alana dahildir. Buradaki kazı çalışmaları 1970—1972 yıllarında başlamıştır.

Şehrin çekirdek yapısı XIII.yy ikinci yarısı- XIV. Yüzyıllarda oluşur ve yerleşim yerinin batısında tımar sistemi oluşumu başlar. XIV.yüzyılın ikinci yarısında yerleşim batıya doğru daha genişlemiştir (Данауровское III (Галактионовское) селище) . Seramik ve metalürji endüstrilerinin kalıntılarını burada bulunmuştur²⁵. Köyde bulunan bakır ve gümüş sikkeler XIII.yüzyıl sonları- XIV.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir ve şehirde surlar ve taş binalar bulunmaktadır. 1924 yılında, yerleşim yerinin yakınlarında XIV.yüzyılın sonlarına tarihlenen sikkeler ve altın takılardan oluşan bir hazine bulunmuştur²⁶.

---

²⁴ Р. Г. Фахрутдинов, “Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория.”, Казань. 1975.,с.144-145.

²⁵ Ф. Ш. Хузин, “Новые исследования на Джукетау.” Археологические открытия Урала и Поволжья. Йошкар-Ола.1994,с.141.

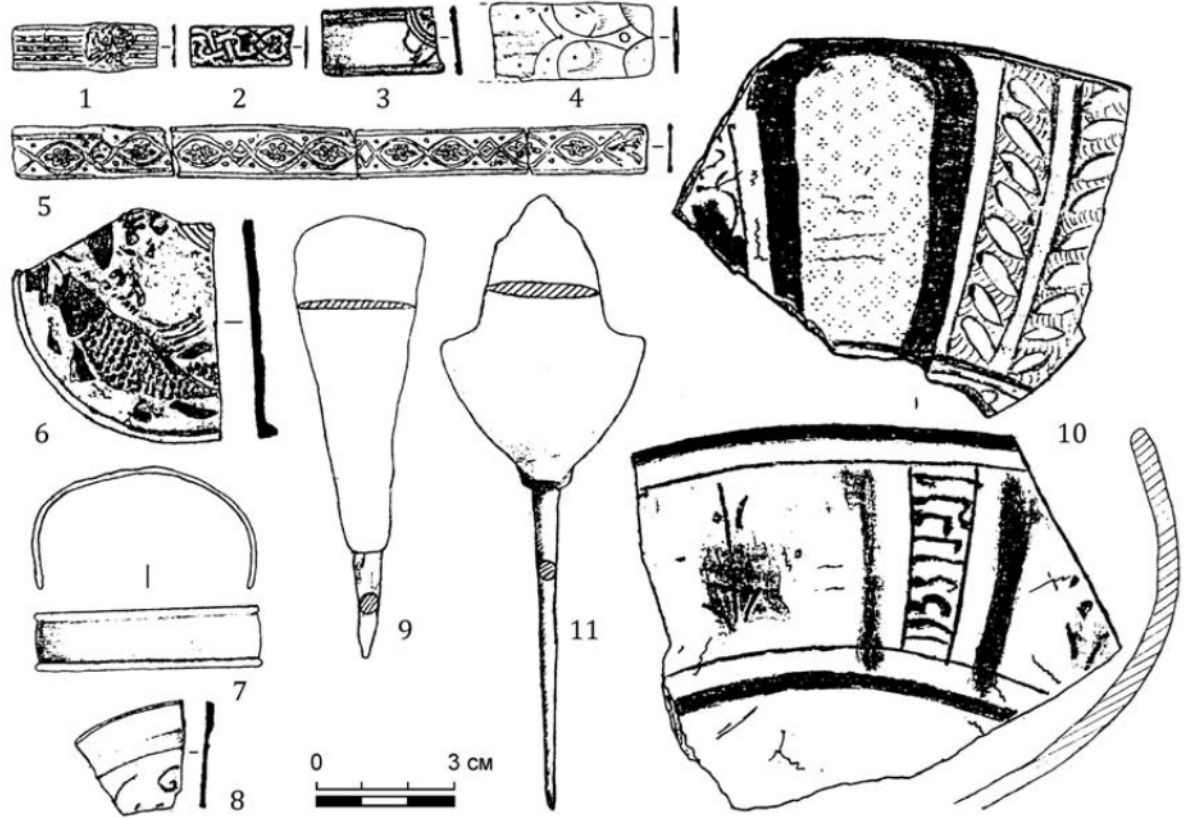
²⁶ В. Ф. Смолин, “Клад восточных золотых предметов из болгарского города Джукетау.” Татарская археология .Казань, 2006,с.19-42.

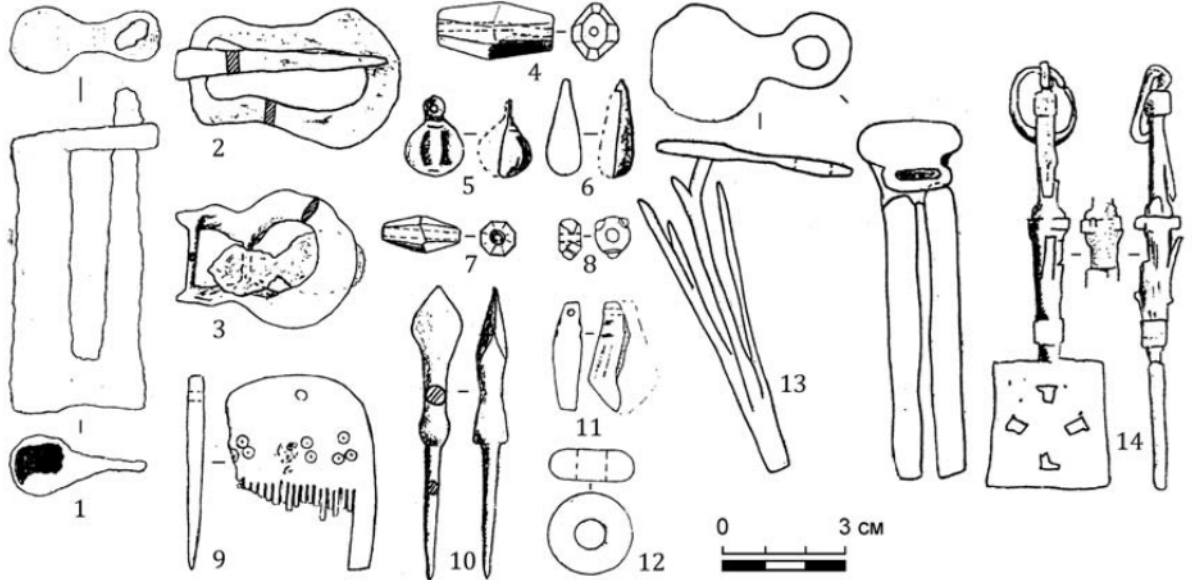
şekil 9 Jugetay kalesi ve I Donaurovskoe gayrimüstahkem yerleşimi. Kale kazısı buluntuları (2, 3, 10, 12, 13, 15, 17, 22) ve gayrimüstahkem yerleşimler I (1, 4—8, 9, 11, 14, 16, 18—21). 1—8 — II katman; 9—22 — III katman (Хлебникова 1975: рис. 3; 4). 4, 6, 7, 8, 16, 17 — kalay; 5 — bronz; diğerleri — demir.

şekil 10 Cugetay kalesi. III.kazı buluntuları 1 — lazurit; 2, 5, 6, 8—12 — cam; 3, 4 — akik taşı; 7 — Kashan; 13—16, 22—33 — demir; 17 — kemik; 18 — kayrak taşı; 19, 20 — kireçtaşı; 21 — bronz (Набиуллин, Хузин 1999: рис. 5; 6).

şekil 11 Danaurovskoe II gayrimüstahken yerleşim yeri buluntuları. 1—8 — bakır bronz; 9, 11 — demir; 10 — seramikler (Набиуллин 2000: рис. 3).

şekil 12 Danaurovskoe III gayrimüstahken yerleşim yeri buluntuları. 1, 2, 10, 13, 14 — demir; 3, 5, 6 — bakır; 4 — quartz; 7 — akik; 8 — cam; 9 — kemik; 11 — lazurit; 12 — kayrak taşı (Набиуллин 2000: рис. 4).

3.3.7- Cyбар-SUVAR

Tataristan'ın Spassky bölgesinde, Utka Nehrinin sol yakasının güneyinde yer almaktadır. Surlar ve hendekler birkaç sıra olacak şekilde tahkim edilmiştir. Surların yüksekliği ortalama 3.5-4 metre kadardır ve 5 metre kadar da taban genişliğine sahiptir. Hendekler ise 5 metre derinliğe ve 10 metre genişliğe sahiptir²⁷. Burada yapılan kazılar XX.yüzyılda başlamıştır.

Araştırmalara göre, şehirde Moğol öncesi dönemde, demircilik ve mücevherat üretimi gelişmiş, çömlekçilik yaygın bir meslek olarak vuku bulmuştur²⁸. Moğol istilasından sonra Simirnov'a göre, şehir baştan sona restore edilmiş, savunma hatları ise muhafa edilmiştir. Aynı zamanda hayat yeni kurulan yerleşim alanlarında canlanmıştır.

---

²⁷ А. П. Смирнов, “Армянская колония города Болгара.” Труды Куйбышевской археологической экспедиции II. 1958. Москва, С.234-235.

²⁸ А. П. Смирнов, “Волжские булгары.” 1951. Москва.с.256-264.

3.3.8- Чалы- ÇALI

Yerleşim yeri Çalı diye adlandırılır, Shumbut Nehri'nin sol yakasında Tataristan'ın Rybno-Slobodsky bölgesindeki Tyaberdino Chelny yerleşim yerinin 2 km güneydoğusu ile Kama'nın sağ tarafındaki vadilerle sınırlandırılmıştır. 1980'lerde gerçekleştirilen kazılar, Moğol öncesi dönemde, Altın Orda döneminde ve Kazan Hanlığı döneminde yer alan varlıkları tesis etmiştir²⁹. 1994—1997 yıllarında yerleşim yerinde yapılan çalışmalar sonucu bu varsayımlar kanıtlanmıştır³⁰.

Şehrin merkezi aralarında üç sur ve iki hendekten oluşan üç adet sur kalesi tarafından korunuyordu. En önemli üçüncü surun yüksekliği 1.8 m, taban genişliği 11.5 m³¹. Yerleşim yerinin neredeyse tüm taraflarından halka ilkesine göre koruyucu yapılar inşa edilmiştir. Ahşap duvarların varlığını varsayılmaktadır. Bir takım araştırmacılara göre, surların çoğu, XIV.yüzyılın ikinci yarısında kurulmuştur³².

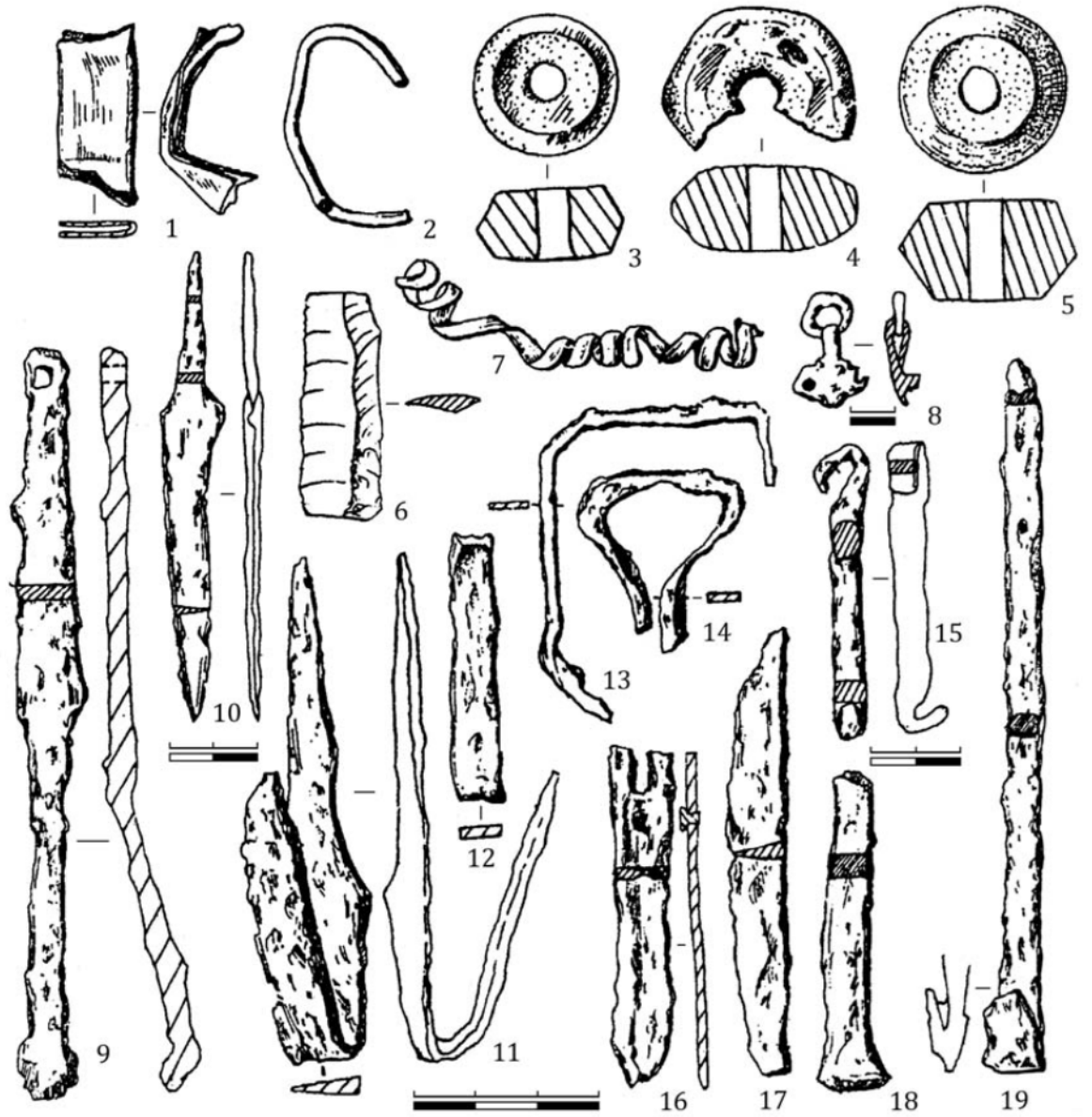
---

²⁹ Н.А Кокорина, Т. И. Останина, “ Исследование Чалынского городка (раскопки 1983, 1989 гг.)”. Древние Чаллы.2000 Казань.,с.76-174.

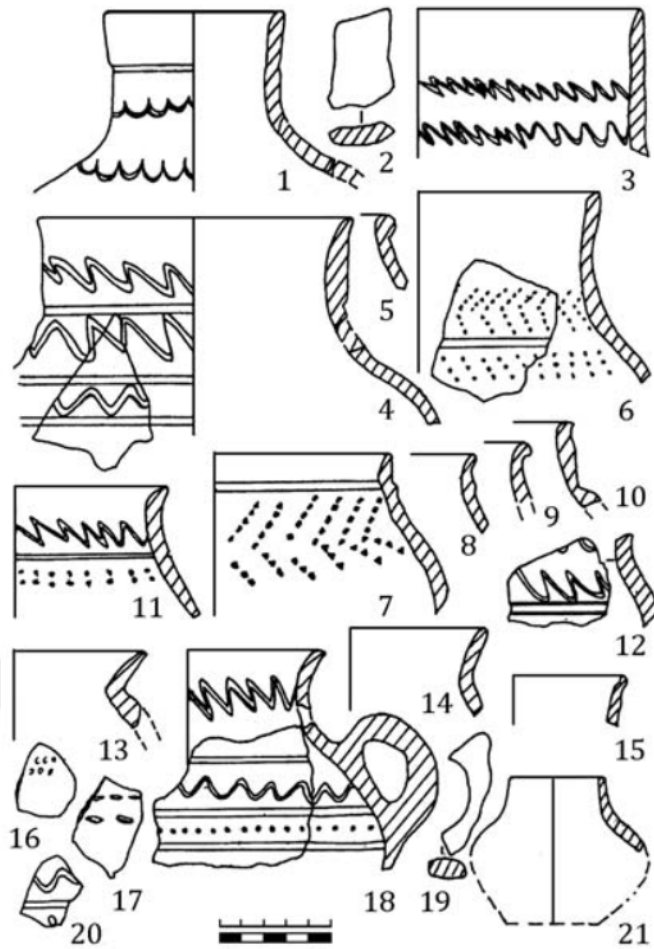
³⁰ А. З. Нигаматов, Ф. Ш. Хузин “Древняя Алабуга и проблемы ее возникновения.” Древняя Алабуга. Елабуга.2000,с.175-202.

³¹ А. М. Губайдуллин, “Фортификация городищ Волжской Булгарии.” 2002, Казань.с.75-77.

³² Н.А Кокорина, Т. И. Останина, “Исследование Чалынского городка (раскопки 1983, 1989 гг.)”.2000. Казань.,с.72.

şekil 13 Çalı Kalesinden çıkarılan 11—14 yy. tarihli buluntular . 1, 2, 7 —demir içermeyen metal; 3—5 — kalay; 6 —çakmaktaşı; diğerleri — demir (Кокорина, Останина 2000: рис. 10).

şekil 14 Calı Kalesine ait 11—14 yy. seramik buluntuları (Кокорина, Останина 2000: рис. 21).

3.3.9- Кашан- KASHAN

Kashan, Tataristan'ın Laishevsky bölgesinde, Kama Nehri'nin sağ kıyısında, Sorochi Dağlarının 1 km batısında yer alan 312 bin metrekarelik bir alanda yer almaktadır³³. Zeminde sur ve hendek takviyeleri bulunur. Batı ve kuzey-batı tarafında bir sur ve bir hendekten oluşan iki sıralı bir sur takviyesi sistemi vardır; kuzeyde tek surdan oluşan bir güvenlik sistemi mevcuttur. Kuzey kısmındaki surların bir kısmı güçlendirilmiş ve büyük olasılıkla bu antik zamanlarda yapılmamıştır³⁴.

N.F. Kalinin "Kashan II Kalesi'nin bulunduğu yerde Kama boyunca gemi hareketlerini kontrol altına alan, Kama geçişinin muhafızı olarak görev yapan ve Kashan Knezinin ikametgahı olan güçlü ve büyük bir kale olduğunu düşünmekteyiz. Kashan I büyük bir el sanatı fabrikası ve bu prensliğin başlıca ekonomik merkezidi"³⁵ diye yazmaktadır.

Kama'nın karşısındaki bir mevkiide bulunan eski bir yerleşim, 19.yüzyılda burada bulunan Altın Orda sikkelerinin gösterdiği üzere muhtemelen buranın Altın Orda zamanında bir aktarma merkezi olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Antik yerleşim yerinde bulunan eşya istifleri 11.-12. Yüzyıla aittir³⁶.

---

³³ Р. Г. Фахрутдинов, "Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория.", Казань.1975.,с.158.

³⁴ Аге.159.

³⁵ Н. Ф.Калинин. А. Х. Халиков, "Итоги археологических работ за 1945—1952 гг." Казань.1954., с.96.

³⁶ Р. Г. Фахрутдинов, "Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория.", Казань.. 1975.,с.117-118.

3.3.10- Казань- KAZAN

Şehrin varlığı X.yy sonu-XI. yy başlangıcına dayanmaktadır. XIII-XIV. Yüzyıllarda Kazan Hanlığı'nın başkentliğini yapmıştır. 1552'de V.Ivan'ın birlikleri tarafından fethedilmiş ve Rus devletine alınmıştır. Şehirde 1920'lerden beri arkeolojik araştırmalar yapılmaktadır.

Modern şehrin merkezi Kremlin «Kazan Kremlini», arkeolojik olarak oldukça sentez bir tepede yer almaktadır. Kremlin'deki arkeolojik araştırmalar 1974-1978 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bu alan 1600 metrekaredir; 1988'de - başka bir 172 metrekare alan daha açılmıştır. 1994-2003 yıllarında kapsamlı kazılar yapılmıştır³⁷.

Altın Orda döneminde, 12. yüzyılda üzerinde kapıları olan yaklaşık 12 m genişliğinde ve 3 m yüksekliğinde bir sur yapılmıştır³⁸. Ana koruyucu hatlar, 20-25 cm çapında, keskin uçları olan kütüklerden yapılmış ahşap bir duvardan oluşuyordu³⁹. Duvarın güney bölümünün ve geçiş kapısının taş olduğu tahmin edilmektedir⁴⁰. Şehrin o zamanlardaki alanı yaklaşık 25 bin metrekaredir⁴¹.

Kremlin'in ana caddesindeki yol, kireç taşlarıyla, güney kapısına inen sokaklar ise kısmen ahşap bir kaldırımla döşeliydi⁴². Kremlin'in doğu tarafında bir el

---

³⁷ А. Г. Ситди́ков, «Казанский Кремль: историко-археологическое исследование.» Казань.2006,с.24-27.

³⁸ А. Х. Халиков, «Укрепления древнейшей Казани.» Военнооборонительное дело домонгольской Булгарии.Казань.1985.,с.100.

³⁹ А. Г. Ситди́ков, «Казанский Кремль: историко-археологическое исследование.» Казань: Фолианть.2006,с.109.

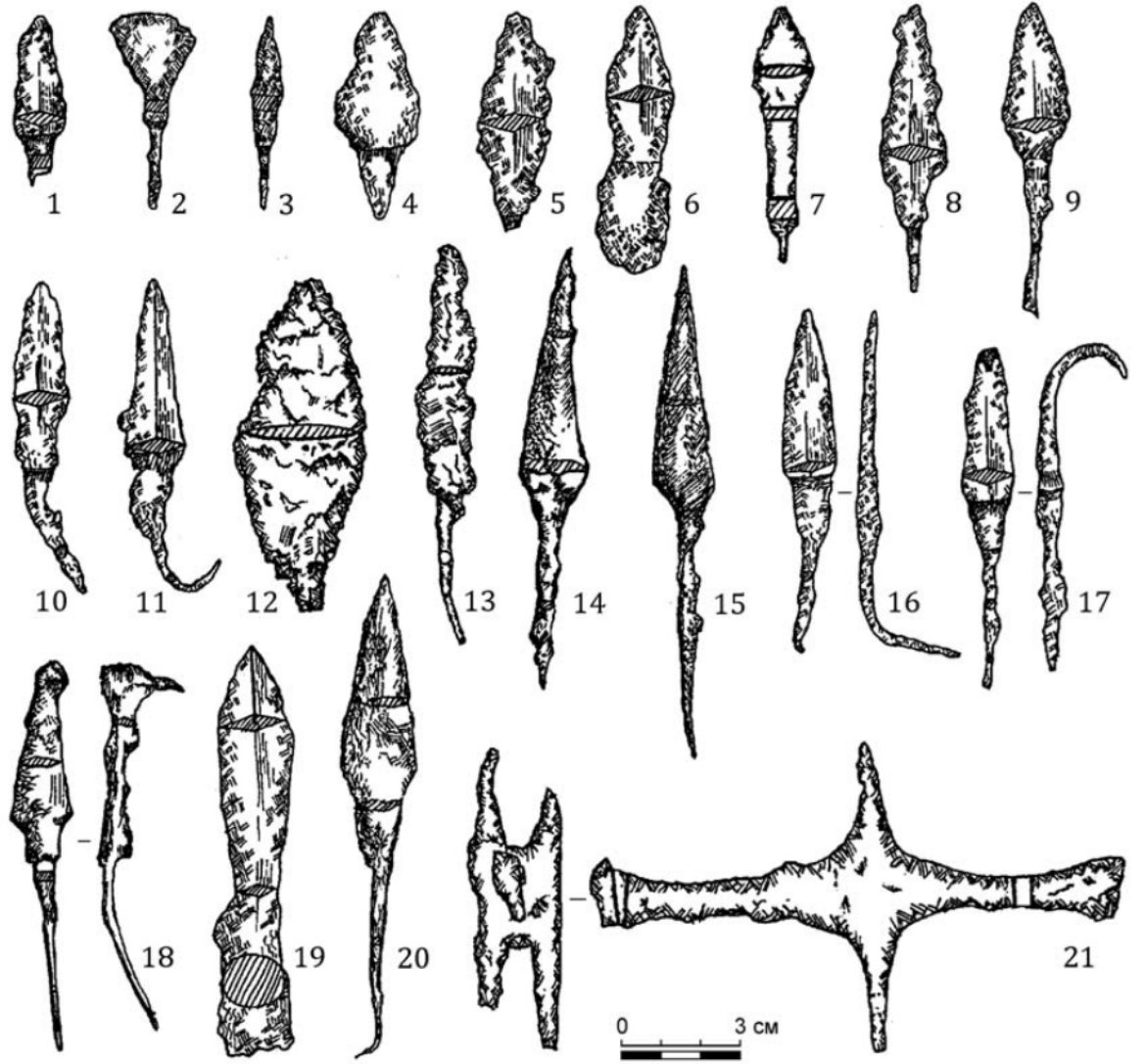
⁴⁰ Аге.110.

⁴¹ А. Х. Халиков, «О времени, месте возникновения и названии города Казани.» 1976. Казань.,с.35.

⁴² А. Г. Ситди́ков, «Казанский Кремль: историко-археологическое исследование.» Казань.2006,с.112.

sanatları banliyösü vardı. Batısında ise, Tatarlar, Mordivinler ve Ruslar'ın yaşadığı küçük köyler bulunuyordu ⁴³.

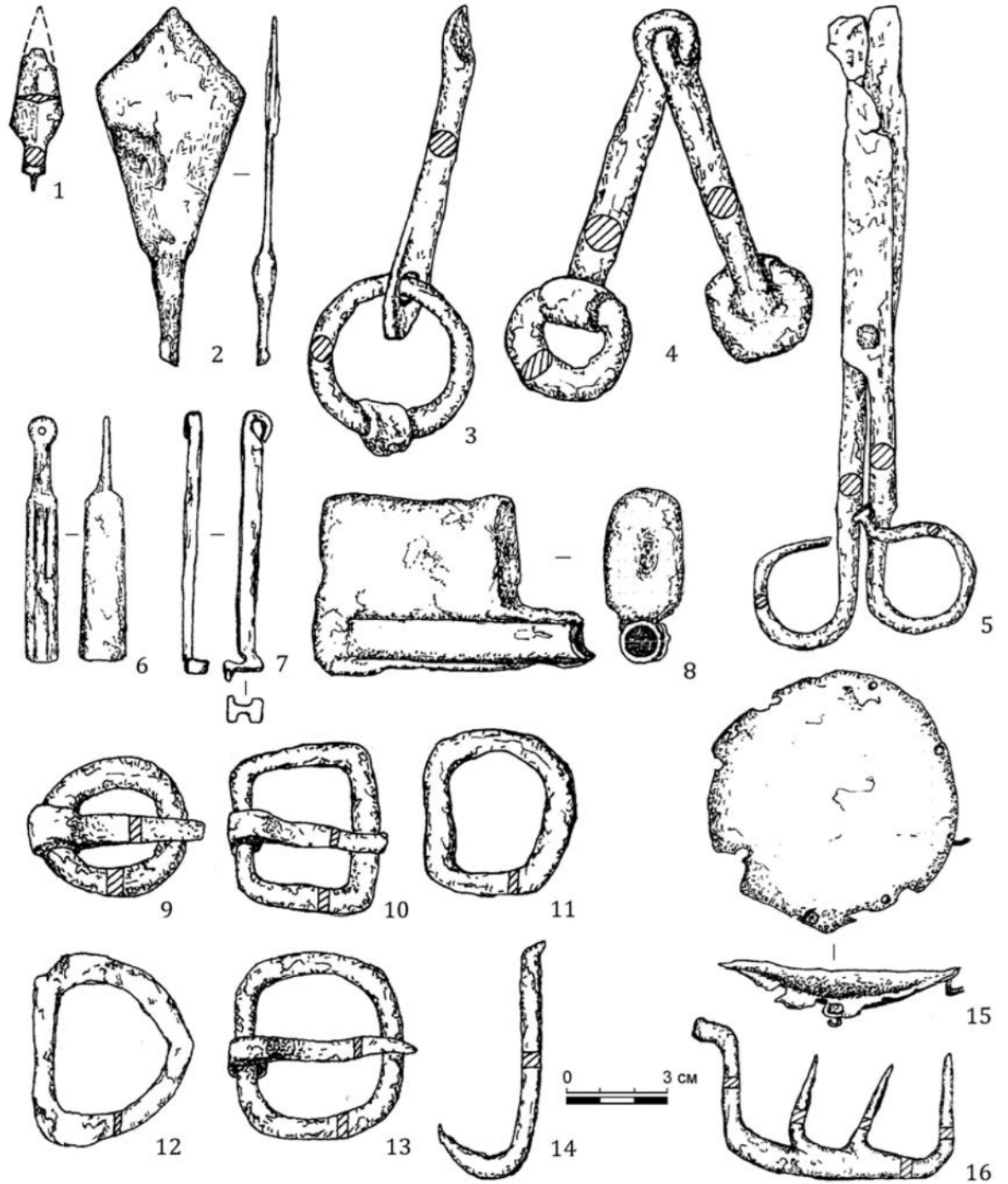
Yapılan kazılarda Altın Orda dönemine ait silahlar, gündelik hayat eşyaları, paralar, sırlı ve sırsız seramik parçaları bulunmuştur⁴⁴.

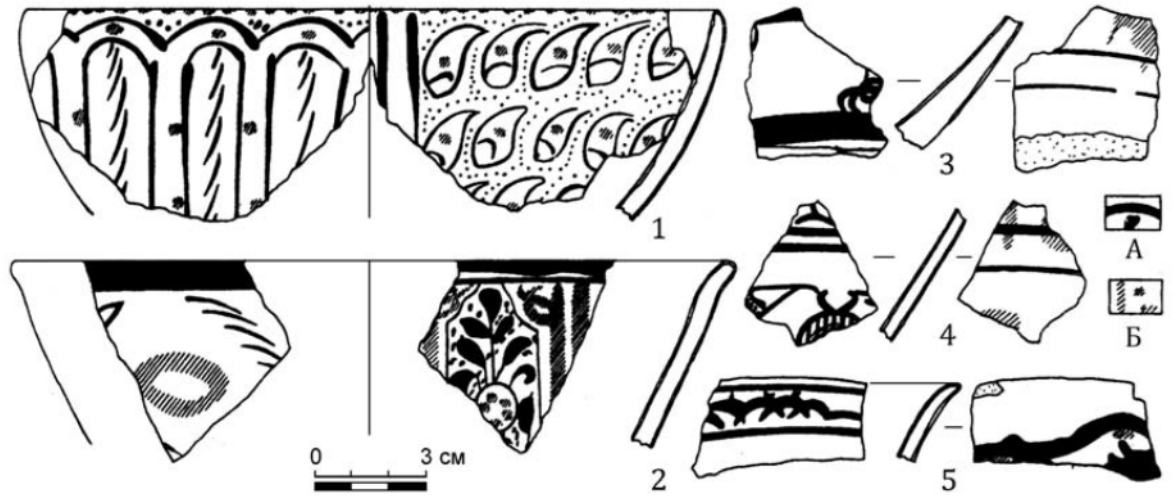
şekil 15 Kazan Kremlin’de bulunan demir savunma aletleri (XX.yy kazıları) (Ситдигов 2006: рис. 116).

⁴³ А. Х. Халиков, “Археологическая карта Татарской АССР.” 1981. Предкамье. Москва.с.35.

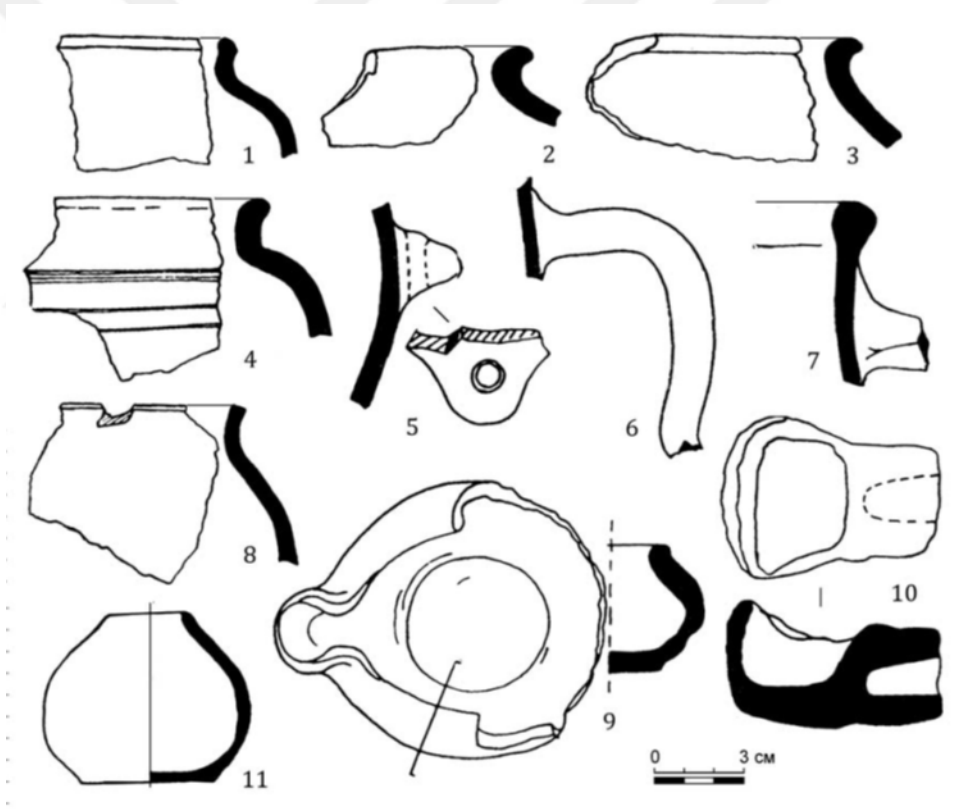
⁴⁴ В. Ю. Коваль, “Восточная поливная керамика из раскопок Казани.” 2006. Казань..23-48.

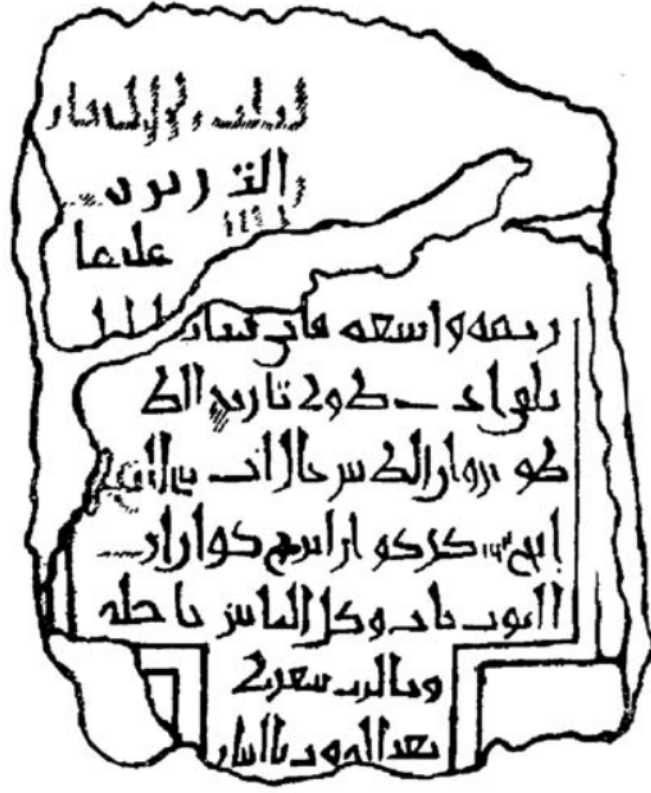
şekil 16 Kazan Kremlin’de bulunan demir buluntular (Ситдигов 2006: рис. 134).

şekil 17 Kazan Kremlin'den Altın Orda zamanı sırli seramik buluntuları (Коваль 2006: рис. 2) Altın Orda — Volga (1, 2, 5) ve İran — Orta Asya (3, 4) sırli seramikler A — siyah ve yeşil (1) renkli; B — mavi renkli.

şekil 18 Kazan Kremlin'de bulunan Altın Orda seramikleri (Шавохин 1976: рис. 12).

şekil 19 Kazan topraklarında 1297 yılının en eski kitabesi. Mezar taşı Altyn-Berte'de (Калинин 1955: рис. 1).

3.3.11- Иски Казань (Болгар аль-Джадид —Новый Болгар)- İSKE KAZAN (BOLGAR AL-JADİD-YENİ BULGAR)

1950'lerde Kalinin ve Simirnov tarafından araştırılmış ve 1970-1980'lerde Fakhrutinov bölgede araştırma yapmaya başlamıştır. 1990'lı yıllarda çalışmalar NCAI II ANT (НЦАИ ИИ АНТ) arkeologları tarafından gerçekleştirilmiştir.

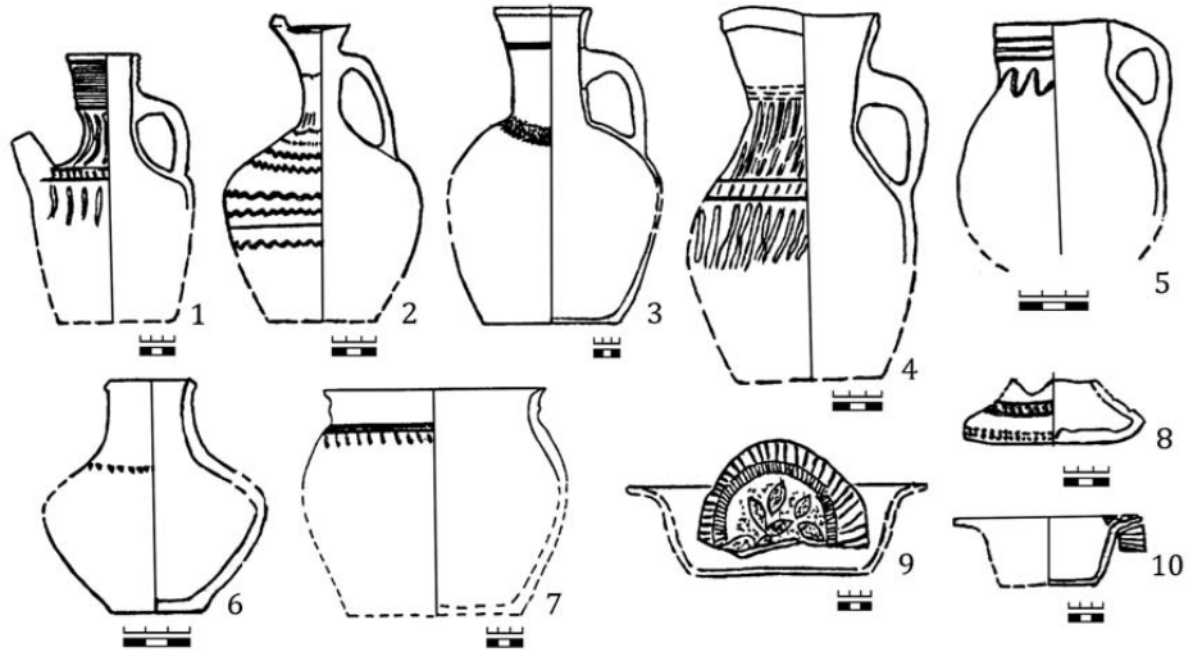
Şehrin temelleri XI.yüzyılda atılmıştır. Kazı malzemelerine göre XII-XIII. yüzyıllarda şehir önemli oranda bir gelişim göstermiştir. 1983 yılında yapılan kazılarda köyde bulunan seramik fırınları araştırılmıştır; üretim ve konut kompleksleri açılmış ve etkileyici bir seramik malzeme elde edilmiştir. Madeni para basma yerleri incelenmiş ve kazılardan demir, demir dışı metallerden ve seramikten oluşan zengin bir ürün koleksiyonu çıkarılmıştır⁴⁵. 1856'da 14. yüzyıl sikkelerinden oluşan bir Iske-Kazan hazinesi bulunmuştur⁴⁶.

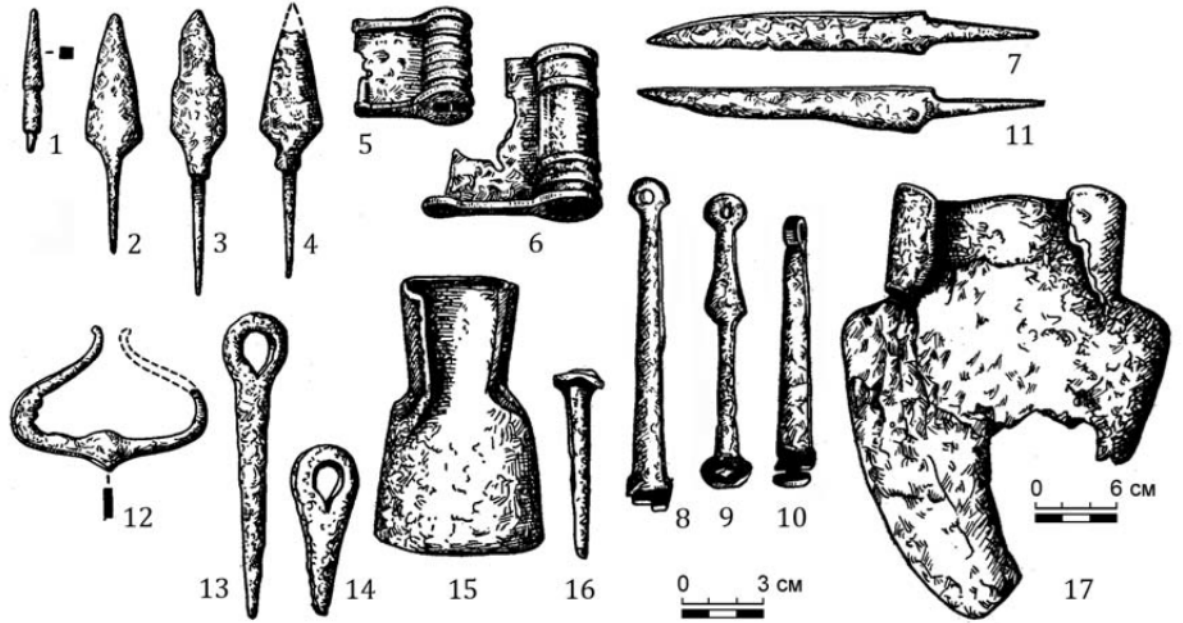
şekil 20 Russki Urmat'ta gayrimüstahkem yerleşim yerinde bulunan seramikler(Фахрутдинов 1984: рис. 29).

⁴⁵ Р. Г. Фахрутдинов, "Очерки по истории Волжской Булгарии." 1984. Москва .с.142-144.

⁴⁶ Р. Г. Фахрутдинов, "Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория." 1975.,Казань.с.165.

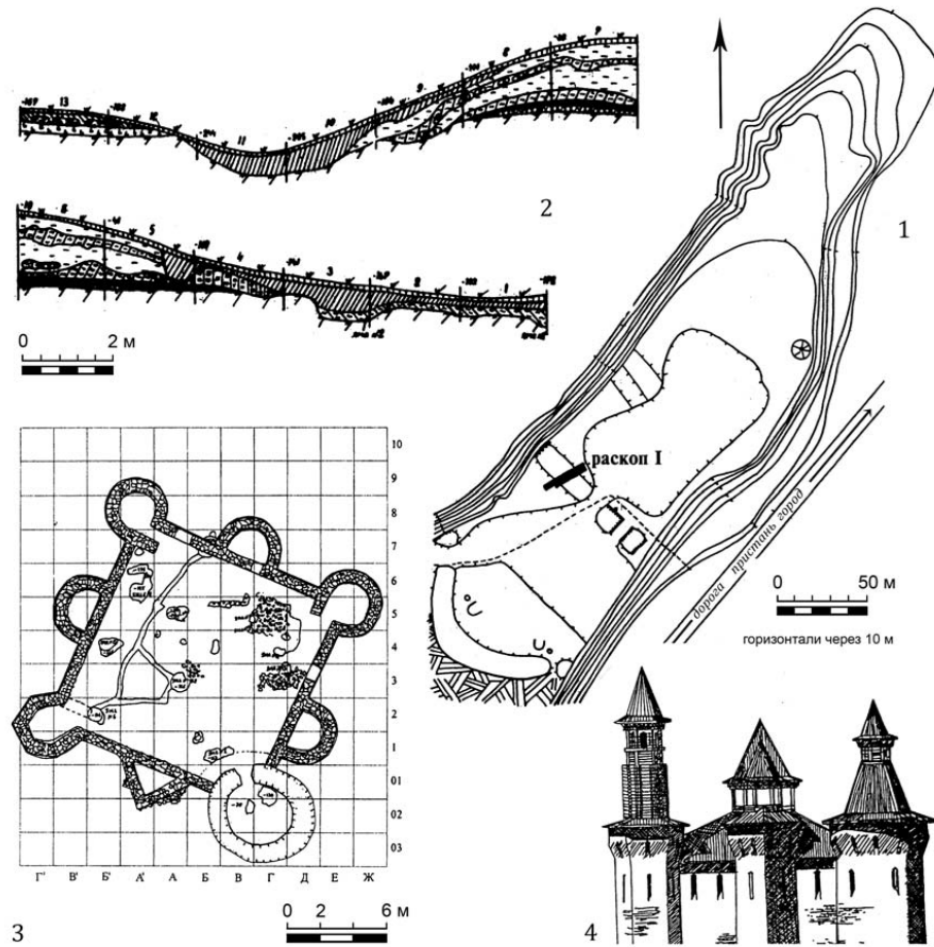
şekil 21 Russkii Urmat gayrimüstahkem yerleşim yerinde yapılan VI. Kazıda bulunan kapların canlandırması (Кокорина, Фахрутдинов 1999: рис. 15).

28). şekil 22 Russkii Urmat gayrimüstahkem yerleşim yeri demir buluntuları (Фахрутдинов 1984: рис.

3.3.12- Елабуга-YELABUGA

Yelabuga, Kama Nehri'nin sağ kıyısında bulunur. Alan 34300 m²'dir. Şehrin kalesi 13 metre genişliğinde ve 1.6 metre yüksekliğinde bir sur şeklindedir; dışında 1.4 m derinliğe ve 4 m genişliğe uzanan bir hendek kazılmıştır⁴⁷. Yerleşim sınırları içerisinde beyaz taştan yapılmış bir kule vardır. Elabuga'daki arkeolojik araştırmalar 1980-90'lı yıllarda gerçekleştirilmiştir.

şekil 23 Yelabuga kalesi. 1, 2 — kale planı ve sur duvarlarının planlanması (Кавеев 1984: рис. 1; 2); 3 — 1993 yılındaki kazıda incelenen bir taş yarıpın planı (Нигамеев, Хузин 2000: рис. 13); 4 — bir taş yarıpın yeniden yapılandırılması için bir seçenek (Айдаров 2000: рис. 1).

⁴⁷ А. М. Губайдуллин, “Фортификация городищ Волжской Булгарии.” 2002. Казань с.69.

3.3.13- Керменчук-KERMENÇUK

1995-2000 yılları arasında A. Z. Nigamayev tarafından araştırılmıştır⁴⁸. Nigamayev'e göre, surlar 11. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş ve 12. yüzyılın sonunda terk edilmişlerdir. XIV'de yerleşim yerinde neredeyse hiçbir güçlendirme söz konusu değildir⁴⁹.

---

⁴⁸ А. З. Нигамеев, “Болгарские города Предкамья: Алабуга, Кермень, Чаллы.” 2005. Казань. с.41.

⁴⁹ Аге.44.

4-MEZARLAR, MEZARLIKLAR VE TÜRBELER BAĞLAMINDA ALTIN ORDA COĞRAFYASINA GENEL BİR BAKIŞ

Cenaze ritüelleri Altın Orda topraklarında yaşayan halkın kültür çeşitliliğini görmemiz ve burada İslam'ın nasıl yayıldığını anlamamız açısından önem arz etmektedir. Bu doğrultuda açılan mezarların, mezar taşlarının ve türbelerin büyük önemi vardır. İslam geleneklerine göre mezar yerinde bir Müslümanı kişiselleştiren hiçbir anıt veya benzeri bir şey bulunmamalı, mezarlar hizalı bir şekilde toprağın altında yer almalıdır. Mezar taşları ve türbeler, cami gibi İslam dini için gerekli görülmemesine rağmen İslam mimarisi geleneğine dahil olmuşlardır. Müslüman toplumlar türbe inşasını, ölen kişinin ümmete yaptığı yardımların kutsallığı vurgulansın diye arzu etmişler ve bu 'kutsal mezar' yerlerini ek olarak ibadet yeri olarak da kullanmışlardır⁵⁰.

Müslüman Mezarları: Yapılan kazılarda farklı şehir ve yerleşim yerlerinde pek çok mezar incelenmiş olup bunların Müslüman mezarı olduğu ve islami ritüellere göre defnedildikleri not edilmiştir. Bu mezarların bazıları için mezar odaları yapılmıştır, bazıları tabut ya da başka ahşap kalıntılar içermektedir. Bu mezarlarda gömülerin kafaları güney batıya yani Mekke'ye dönük bir şekilde bulunur. Gömüler hiçbir mezar ögesi içermemektedir⁵¹.

Definler mezar çukuruna yerleşmiş durumda, kerpiç tuğlalarla eğimli olarak kapatılmışlardır. Bu mezarlarda dikkat çeken vücutların sağa dönük

---

⁵⁰ A.V. Сызранов, "Культ мусульманских "святых мест" Астрахань., 2001, с. 110-113.

⁵¹ В.В. Бартольд, "Двадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии", Сочинения. 1968. С. 109

kafalarinsa güneybatıya dönük olmasıdır. İskeletler bir kefen ile kundaklanmış vaziyettedir⁵².

Müslüman mezarları bize 1312 yılından sonra İslam'ın Altın Orda kültürü ve ideolojisi üzerindeki hakimiyeti gösterir. Bazı mezarların tümü türbe duvarlarına ve definlere dayanarak XIV.yy sonu XV.yy başına tarihlendirilmiştir⁵³.

Müslüman definlerinin, türbelerin doğu duvarına olan yakınlıkları dikkat çekicidir. Gömüler birbirlerine oldukça yakın mesafede yer alır.

Budist Mezarları: В.П. Костюков, Altın Orda dönemine ait pekçok Budizm ritüellerine göre defnedilmiş mezar bulmuştur⁵⁴. Bu mezarlarda yatan kişilerin konumları Müslüman mezarlarına göre farklılık göstermektedir – yüzleri yukarı ya da kuzeye dönük, vücutları da kuzeye dönüktür. Vücudun kötü ruh salınımını önlemek amacıyla el ile ağızları örtülmektedir, bu mezarlarda altın ve gümüş takılar, ipek kumaşlar vardır. Ayrıca ölen kişinin batıya dönük olmaması kilit bir işarettir. Mezar envanteri en zengin olan grup bu gruptur⁵⁵.

Bu grupta özellikle bir mezar dikkat çekicidir, 1995 yılında bulunan bu mezarda dikdörtgen bir çukurun içine tahta tabut yerleştirilmiştir. Gömülen kişi yaşlı bir adamdır, kafası batıdadır, sırtüstü yatar vaziyettedir ancak bedeni hafifçe kuzeye dönüktür. Ayaklarında oldukça iyi korunmuş durumda deri botlarla birlikte bulunmuştur. Vücudunun sağ tarafına yapışmış halde kemer kalıntıları vardır, ayrıca demir, deri ve fildişi kalıntıları da bu kayışın üzerinde bulunmuştur. Kemerin üzerinde ahşap kınının içinde uzun demir bir bıçak vardır. Bıçak ile sap arasında bronz bir klips vardır. Kemer, erken Moğol dönemini yansıtan 'imparatorluk'

---

⁵² Age.110.

⁵³Т. Ф. Гелах, "Мусульманские могильники как исторический источник (По материалам Ташаузской области ТССР)" М., 1955. С. 96 .

⁵⁴ В.П. Костюков, "Буддизм в культуре Золотой Орды", М., 2009

⁵⁵ П.С. Паллас, "Заметки о путешествии в южные наместничества Российской Империи в 1793 и 1794 годах. Том первый (избранное)." Астрахань. 2008. С. 47.

tarzında yapılan üç yapraklı lotus çiçeği ile süslenmiş üç demir plakaya sahiptir. İki adet astarlı zırh bulunmuştur. Ve solunda deri bir çantanın kalıntıları, çakmak taşı ve iyi korunmuş demir parçaları bulunmuştur⁵⁶. Sağ bacağın altında iki adet bebek leğen kemiği bulunmuş ancak çocukların diğer kemikleri gömü alanında bulunamamıştır. Mezarın altında çukurun aşağılarında 4 koyun omuru bulunmuş, bunların kurbanlık hayvan leşlerinin parçası olduğuna kanaat getirilmiştir. Bu mezar XIII-XIV yüzyıllarda dönemin sonuna tarihlendirilmektedir, bu dönem Altın Orda'nın resmi devlet dini olarak İslamiyet'i kabul etme tarihinden öncedir.

Aynı dönemde ayrıca başka bir mezar da benzer envanterler içermektedir. Bu mezarın üstü beşik kemerlidir. Yine yaşlı bir adam gömüsüdür. Başı doğuda ve yukarı dönüktür, sırt üstü uzanmaktadır. Mezarda işlenmiş ahşap tabut ve tabuta çakılmış çiviler mevcuttur. Ölen kişinin ayakları üzerinde iyi korunmuş deri bot kalıntıları bulunmuştur. Sağ omzunun orda çakmaktaşı ve çakmak parçaları ile bir deri torba ve kese kalıntıları bulunmuştur. Bu gömüler genellikle Curçen halkına ait gömülerdir (Mançurya Bölgesi'nde yaşayan Tunguz halkı). Bununla birlikte gömülerde cam boncuklar ve metal parçalar ile çakmaktaşı parçaları çıkarılmıştır⁵⁷.

Dikkat çeken başka bir defin de yine orta yaşlı bir adama aittir ve adamın başı batıda yer almaktadır ve budizme dair açık işaretler içermektedir. İskeleti sırt üstü ama hafif sola dönüktür ve yüzü kuzeye dönüktür. Sol eli ağzını kapatır şekilde gömülmüştür. Mezarda Özbek Han döneminde Saray'da basılan iki bakır sikke ve kemer bulunmuştur. Böylece bu gömüyü bu tarihe yani 14.yüzyılın ilk çeyreğine bağlamak mümkündür. Buna ek olarak bu mezarlar budist gömü geleneklerini fazlasıyla karşılar niteliktedirler; sol elle kapatılan ağız, başın kuzeye bakması, bakır

---

⁵⁶ Д.В. Васильев, "Ислам в Золотой Орде. Историко-археологическое исследование." Астрахань. 2007. с. 132.

⁵⁷ Н.М.Малов, А.Б.Мальшев, А.И. Ракушин, "Религия в Золотой Орде", Саратов, 1998.

sikkeler. Kişileri başları kuzeye bakacak şekilde defnetmek tüm Altın Orda topraklarında sık rastlanan bir uygulamadır. Bu gömüler, Altın Orda Devleti'nde pek çok budistin yaşadığını göstermektedirler⁵⁸.

---

⁵⁸ Д.В. Васильев, “Женское захоронение в сырцовом мавзолее золотоордынского времени”, Волгоград, 1998. С. 101-112

4.1. Kuzey Kafkasya

Kuzey Kafkasya, Kafkasya halkları ve İdil Bulgarları Moğol öncesi dönemde de türbe inşa etmişlerdir. Л.Г. Нечаевой ya göre, zaten Moğol fethi öncesinde İslamiyeti kabul etmiş olan Kuman soyluları arasında, türbe yapımı yaygındır⁵⁹. Wilhelm Von Rubruk, seyahatnamesinde bir Kuman soylusunun cenaze törenini anlatırken '*Onlar da zengin insanları için piramitler inşa ediyorlar, yani bir bakıma bazı yerlerde yükselen evler... tuğladan yapılmı büyük kuleler, orada burada taştan binalar, taştan olmasına rağmen kullanılmıyorlar.*'⁶⁰ diye yazmaktadır. Özbek Han zamanında Altın Orda'nın İslamlaşması ile birlikte türbe inşaatları yaygınlaşmıştır.

П.С. Паллас, Г. Потоцки ve К.М. Бэрм bölgedeki türbe kalıntılarını farklı zamanlarda gezmiş ve bu kalıntıların çizimlerini yapmışlardır. Bunların temeli, birden fazla çıkıntılı kemerli portalları ile kübik binalardır, üzerleri kubbe ya da çokgen kırma silindirle örtülmüştür. Egemen türbe kırma örtülü portala sahip; çoğunlukla kare planlıdır. Azerbaycan ve Güney Kafkasya mimarisine yakındır ve türbelerin portal ve kubbeleri Orta Asya mimarisini andırır⁶¹. Altın Orda zamanına ait bu türbe grubu Essentuki kasabası yakınlarında yer almaktadır⁶².

Е.В. Шнайдштейн bu bölgede yedisi- dikdörtgen planlı, portallı, ve bir tanesi ongen inşa edilmiş 8 adet türbe kaydetmiştir. Bir tane de beşgen, iki odacıklı, köşeleri üçgen kolonlarla çevrili bir türbe kaydedilmiştir. Bu türbe Astrahan

⁵⁹ Л.Г. Нечаева, "О мавзолеях Северного Кавказа", Сборник музея антропологии и этнографии. Ленинград. 1978, с. 86

⁶⁰ Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957, с. 166-171

⁶¹ Л.Г. Нечаева, "О мавзолеях Северного Кавказа", Сборник музея антропологии и этнографии. Ленинград. 1978, с.88.

⁶² Э.В. Ргвеладзе, "Мавзолеи Маджара" Советская археология., 1973, с. 277

bölgesine 301 km uzaklıktadır⁶³. Türbe, pişmiş tuğla malzeme ile inşa edilmiş ve sırlı çinilerle süslenmiştir, bu mezar tipleri Özbek Han zamanına dayanmaktadır⁶⁴. Kuzey Osetya’da yer alan Zamankul’da 1347 yılını gösteren bir yazıt ve sekizgen bir türbe kalıntısı kaydedilmiştir⁶⁵.

Kuzey Kafkasya’da, Yukarı Culata’ta yer alan bir caminin altında iki odacıklı bir "mumya mezar" bulunmuştur⁶⁶. Tonozla örtülü olan iki odalı mezar için toprakta iki dikdörtgen alan kazılmıştır. Kuzey ve güney odaları birbirlerinden yüksek ve geniş bir eşik ile ayrılmıştır. Kuzeydeki odanın girişi doğu duvarındaki kapıdan gerçekleştirilmiş, toprağa oyulmuş dik bir merdiven ile camiye bağlanmıştır. Her iki odanın duvarları - Kuzey, Güney ve Batı - sivri nişlerle dekore edilmiştir. Bu türbe girişi uygulaması ibadet odası ile sınırlı değildir, güneyde yer alan mezar odasının girişi de doğrudan doğu yönüne verilmiştir⁶⁷. И.М. Чеченов’a göre, 14.yüzyılda bu türbe, 5 Müslüman kişinin mezarına ev sahipliği yapıyordu.

---

⁶³ Е.И. Нарожный, “К этносоциальной атрибуции городского населения терско-кумского междуречья (по материалам мусульманских захоронений эпохи Золотой Орды)”, Орджоникидзе, 1988, с. 178.

⁶⁴ Л.Г. Нечаева, “О мавзолеях Северного Кавказа”, Сборник музея антропологии и этнографии. Ленинград. 1978, с.88.

⁶⁵ Л.И. Лавров, “Эпиграфические памятники Северного Кавказа XVIII-XX вв.” – М., 1968, с.64.

⁶⁶ Е.И. Нарожный, “К этносоциальной атрибуции городского населения терско-кумского междуречья (по материалам мусульманских захоронений эпохи Золотой Орды)”, Орджоникидзе, 1988, с. 172.

⁶⁷ А.Е. Халикова, “Мавзолеи города Мохши-Наровчата” Советская археология, 1973., с. 229.

4.2.Orta Volga

İyi korunmuş ve üzerinde çalışılan türbeler, Orta Volga ve Ural bölgesinde özellikle de Bulgar yerleşim bölgelerinde yer almaktadır⁶⁸.

Katedral Camii'nin Doğu Türbe kompleksi (Aziz Nicholas Kilisesi Никольская церковь): Bu, ışık görmesi amaçlanmış, 11x11 m boyutunda kare bir binadır. Yapının doğu tarafında sonradan eklenmiş bir giriş bulunmaktadır, ancak yapılan kazıda, yapının güney duvarında bir kapının olduğu ortaya çıkmıştır⁶⁹. Yapılan incelemeler sonucunda kapalı sekizgen planların örtüsünün piramidal kubbe olduğu ve bunun altında yarı dairesel bir kubbe yer aldığı ortaya çıkmıştır. Türbe, С.С. Айдаров'a göre klasik bir tasarım ile yeniden inşa edilerek dörtgen gövde üzerinde sekizgen kubbe kasnağı, dar bir dış portal ile sivri kemerli bir giriş açıklığı şeklinde dekore edilmiş. Sekizgen kubbe kasnağında iç içe geçmiş tromplar dörtgen bir görünüm oluşturmuşlardır. Karenin köşeleri 90 derece değildir. Sekizgen duvarların yüzeyi sivri pencereler ile kesilmiştir⁷⁰. Bu önemli mezar, 1888-1890 yıllarında yapılan tamirat sırasında keşfedilmiştir. Taş üzerindeki kitabede, “*gök kubbenin (tonoz) üzerinde yatan mezar, burada gömülü*” diye okunur. “*Sabar İlçji, Prens Buraş'ın Kızı, 4 Haziran 1291'de öldü*”. Ancak, arkeolojik araştırmalar, türbenin inşa tarihinin XIV yüzyılın başlarına ait olduğunu göstermiştir⁷¹.

Katedral Camii'nin kuzey türbesi kompleksi (manastır kileri ya da mahzeni): 14. Yüzyılın başlarında inşa edilmiştir. Türbe dikdörtgen planlı bir yapıdır. Dörtgen üzerine sekizgen konik kubbelerdir, kubbe geçişi tromplarla

---

⁶⁸ С.С. Айдаров, “Исследование и реставрация памятников монументального зодчества Болгара”, М. 2001, с. 34-36.

⁶⁹ Age.37.

⁷⁰ Age.37.

⁷¹ Age.36.

sağlanmıştır. Yapının ön duvarı daha dardır ve dikkatli bir şekilde yontulmuş bloklar ile kaplıdır ve bu duvar üzerinde oyma desenler yer alır⁷².

Han'ın Türbesi: Bu türbe kompleksinin küçük bir minaresi bulunmaktadır. Bu anıt genel bir mimari düzene sahiptir: dörtgen planlı yapının piramidal trompları vardır, içeriden de görülebileceği gibi, üstteki sekizgen geçmeler, ve yukarıda – kubbenin dairesel kaidesi görülür. Ancak, dışarıdan sekizgen görünmez, kare duvarlar kubbe tavanına yükselir. Han'ın Türbesi'nin güney-batı köşesine bitişik Küçük Batı türbesi inşa edilmiştir, bu türbe kare planlı ve 330- 340 cm. boyutundadır. Vakıf, ek bina ve merkezi binaları bir bütünlük oluşturur⁷³. Han'ın mezarı XIV. yüzyılın başına tarihlenir. Han'ın Mezarına yakınına Doğu Türbesi inşa edilmiş ve bağımsız bir kubbe ile örtülmüştür. Tüm kompleks 2 merkezi kubbeli yapıdan oluşur, birbirine bakan duvarlar ve 4 sıra tonoz ile kubbenin dışında kalan alanlar örtülmüştür. Han'ın Türbesi girişi - taçkapısızdır ve türbenin güneyinde yer almaktadır. Ve kuzey tarafında yer alan Doğu Türbesi'nin sivri kemerli portal üzerinden dar bir girişi vardı. Han'ın mezarının hafif kuzeybatısında aynı kübik görüntüye sahip Büyük Batı Türbesi inşa edilmiştir, Doğu ve Batı türbelerinin arasında, sivri kemerli kuzey portalı ile hafif çıkıntılı şekilde Han'ın mezarı yer alır. Bu kompleks 1361 yılından sonra mezarlık olarak hizmete açılmıştır⁷⁴.

---

⁷² Age.42-112.

⁷³ Н.Д. Аксёнова, “Археологическое изучение мавзолеев юго-восточной и южной частей города Болгара”, М. 2001, с. 202

⁷⁴ С.С. Айдаров, “Исследование и реставрация памятников монументального зодчества Болгара”, М. 2001, с.50.

4.3. Aşağı Volga

Altın Orda dönemine ait pek çok türbe Aşağı Volga bölgesinde yer almaktadır. Ancak varlıkları bilinmekle birlikte üzerlerinde tam anlamıyla çalışılmış değildir.

1913 yılında Üvek şehrinde П.Н. Шишкин gözetiminde XIV.yy ilk yarısına tarihli bir türbe açılmıştır. Türbe dikdörtgen bir şekle sahiptir ve bir kapı ile ayrılmış olan iki bölümüne sahiptir. İtalyan çinisi ve sırlı tuğla ile dekore edilmiştir⁷⁵. Türbenin kuzeybatı ve güneydoğudan olmak üzere iki taraftan girişi olduğu düşünülmektedir. Türbede üçü yüzeyde ve altı tanesi yer altında olmak üzere dokuz mezar kaydedilmiştir. Tüm gömülü kafalar kuzeydoğu odaklı defnedilmiş, yarının hemen altında çok sayıda eşya bulunmuştur, aralarında altın ve gümüş takılar, gümüş ve ahşap mutfak eşyaları, ipek giysi kalıntıları vardır. А.А. Кротков, bu mezarın zengin bir kadının mezarı olduğunu ve bu zengin kadının da Tokta Han'ın eşlerinden birine ait olduğunu yazmıştır⁷⁶. Л.Т. Яблонский ise Üvek'teki bu türbenin bezeme dizaynı açısından Orta Asya'da bulunan müslüman mezarlarının bir benzeri olduğunu düşünmektedir⁷⁷.

Selitrennoye ve Vodyanskogo yerleşim yerinde bilinen türbe sayısı da fazladır⁷⁸. Bu bölgede pişmiş tuğla ve kerpiçten inşa edilmiş olan iki adet oda mezar tespit edilmiştir. Л.Т. Яблонский bu malzemelere dayanarak türbeler ile ilgili bir sınıflandırma geliştirmiştir⁷⁹. Aynı zamanda Aşağı Volga türbe mimarisi ile Orta Asya türbe mimarisi arasındaki benzerliğin üzerinde durmuştur. Anıt mezarların

⁷⁵ А.А. Кротков, “Раскопки в Увеке в 1913 году” 1915, с. 113-114.

⁷⁶ Age. 127-131.

⁷⁷ М.М. Герасимова, Н.М Рудь, Л.Т. Яблонский, “Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы”. – М. 1987, с. 150, 158.

⁷⁸ В.Л. Егоров “Мавзолеи Водянского городища”, 1980, Археологические открытия 1975.

⁷⁹ Л.Т. Яблонский, “Население средневековых городов Поволжья (по материалам мусульманских могильников)” М., 1980, с. 17-18

yapısal görüntüsü, mezar odalarının karakteristikleri, bilhassa, mezar yapımında yaygın kullanılan ham ve pişmiş tuğla, Л.Т. Яблонский'e göre, Orta Asya ile Aşağı Volga bölgesindeki Müslüman cenaze töreni geleneklerini bir araya getirmektedir⁸⁰.

В.В. Дворниченко, Кривая Лука (Донецкая область) bölgesindeki gömü gruplarından birinde çalışırken ilginç bir türbeye denk gelmiştir. Portal olmaksızın konik sekizgen bir yapıdır. Girişi güneyde yer alır. Ancak yağmalandığı için mezarı içinde yer almamaktadır ama cenaze töreninde İslam öncesi ritüellerine dair bazı korunmuş izler mevcuttur. Planı ve piramidal yapısındaki çokgen şekil, Yessentuki'nin yukarısında Kuzey Kafkasya yakınlarında yer alan türbeler ile ortak özelliklere sahiptir⁸¹.

В.Л. Егоров, Cuci'nin aile mezarlığının burada yani Aşağı Volga'da yer aldığını, İslamiyetin kabulüyle birlikte, yani Berke, Özbek, Canibek ve Berdibek hanların da bu geleneği bozmayarak diğer bütün müslüman olmayan hanlarla birlikte burada gömülü olduğunu düşünmektedir⁸². Ona göre burası Altın Orda hanlarının eski yasaklı bölgesidir. Бартольд da bu düşünceden yola çıkarak Volga Bilimler Akademisi ile birlikte bu bölgede araştırmalar yapmış, 4 büyük türbe ve buna ek olarak birkaç tane de daha küçük olan türbenin varlığını tespit etmiştir⁸³

---

⁸⁰ Л.Т. Яблонский, "Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы." – М. 1987, с. 150, 158

⁸¹ В.В. Дворниченко, А.С. Смирнов, Г.А. Фёдоров-Давыдов, "Отчёт о раскопках курганов в Астраханской области в 1976 году" № 6719

⁸² В.Л. Егоров, "Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв." М., 1985, с. 117-118

⁸³ В.В. Бартольд, "К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов." М., 1966, с. 383-384

4.4.Güney Urallar

Güney Urallar'da, taş ve tuğla olmak üzere iki türbe tespit edilebilmiştir. Bunlardan biri olan Tura-han, Aşağı Terma'ya (Нижние Термы) yakın olan Maliy Kashane'da, bir diğeri Hüseyin Bek Mozolesi ise Chishma köyünün yakınındaki Akziyarat mezarlığında yer alır (Başkortostan'ın Chishminsky bölgesi). Tura-han türbesi, en iyi korunmuş türbelerden biridir, bir portal-kubbe yapısıdır, sekizgen kaidenin üzerine oturtulmuş bir kubbesi vardır. Giriş, doğu tarafında olup, dikdörtgen şeklinde bir portala sahiptir ve yarı dairesel bir kemerle süslenmiştir⁸⁴. Hüseyin Bek türbesi de benzer şekilde bir portal-kubbe yapısıdır. Kare bir taş yapı olan türbenin içinde görülebilen troplar vardır, günümüze ulaşamamış olsa da sekizgen kasnak üzerinde piramidal bir kubbeye sahiptir. Günümüzde türbe, 1911 yılında restore edilmiş haliyle, yarı dairesel bir kubbe ile örtülüdür. Kazılarını Г.Н. Гарустовича yürütmüştür⁸⁵.

Başkur steplerinde İslam, XIV. Yüzyılda Yesevi Tarikatının takipçisi olan Türkmen Şeyh Hüseyin Bek tarafından yayılmıştır. Şeyh Hüseyin Bey'in Başkur kabilelerinin müslümanlaşmasına dair katkısı, Altın Orda hanları tarafından takdir edilmiştir. Canibek Han, Hüzeyik Bek'in ölümünden sonra kutsal bir mezar dikmek için emir vermiştir⁸⁶.

Güney Ural topraklarındaki taş mezarlıkların ortaya çıkışında bölgede çalışan araştırmacıların ortak kanısı olarak Volga Bulgarlarının etkisi büyüktür⁸⁷. Tura-Han ve Hüseyin Bek'in anıt mezarlıklarının mimari formlarının Bulgar kalesinin mezar odaları ile açıkça benzerliği, Volga Bulgaristan'da olduğu gibi aynı

⁸⁴ В.А. Иванов, "Откуда ты, мой предок? (Взгляд археолога на древнюю историю Южного Урала.)" СПб., 1994. С. 141

⁸⁵ Age.143.

⁸⁶ Р.Г. Фахрутдинов, "Археологические памятники Волжско-Камской Болгарии и её территория". Казань, 1975. С. 67

⁸⁷ А.П. Смирнов, "Железный век Башкирии" С. 89-92

yapı tekniklerinin kullanılması, Volga Bulgaristan kitabelerinin stilistik ve dilbilimsel benzerliği ve Hüseyin Bek'in türbesinde bulunan kitabe yazısı araştırmacıları bu noktada ortak bir fikirde birleştirmektedir. Bu türbelerdeki mezarlar analiz edildikten sonra Валеев, "erken Müslüman gömüleri" olarak adlandırdığı bu gömülerin hala paganizm etkisinden tam olarak kurtulamadığını pagan-müslüman geleneklerinin bir arada görüldüğünü vurgulamıştır⁸⁸.

Güney Urallarda bulunup da günümüze ulaşan mezar odaları pişmiş tuğlalardan yapılmıştır. Bunlardan biri olan portal ve kubbeli Bandakbike Türbesi - Başkortostan'ın Maksyutovo Kugarchinsky yerleşiminin yakınında bulunuyor. 1968-69 yıllarında Н.А. Мажитова tarafından keşfedilmiş ve araştırılmıştır⁸⁹. Yapının temeli 8,7x7 m. Ölçülerinde dikdörtgen şeklindedir (duvar kalınlığı 1,10 m). Çift renkli tuğla malzeme kullanılmıştır. Gri tuğlaların üzerinde kırmızı renkli çam ağacı motifleri bulunmaktadır. Duvarların üst kısmı ve kubbe çökmüştür, ancak trompta görülen ayrıntılar örtü kasnağının sekizgen olduğunu göstermektedir. Üst örtüsü muhtemelen tonozluydu. Türbenin kare mezar odası, yarı küresel bir iç kubbe ile kaplıdır ve bunun üstünde - sekizgen piramidal bir kubbe yer almaktadır. Girişi güneydedir ve cephe boyu uzanan güçlü bir portalla süslenmiştir. Mezar odasına açılan kapı dardır. Portalın üst örtüsü tonozdur. Mezar odasının ve türbe girişinin tabanı kerpiç tuğlalarla kaplanmıştır. Tuğla bir zeminin altında bir mezar taşı bulunmuş ve bu mezar taşının altında da ahşap kaplamalı içi tuğladan yapılmış bir gömü ortaya çıkmıştır. Zeminden 40 cm yükseklikte bulunan bu mezar kireç taşı döşeme ile kaplanmıştır. Duvarlar boyunca 10 sıra halinde bir duvar inşa edilmiştir ve bu duvarların dışı beyaz kil ile kaplanmıştır. Kriptonun içinde bir kadının iskeleti

---

⁸⁸ Ф.Х. Валеев, "Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья. Йошкар-Ола", 1975. С. 137

⁸⁹ Н.А. Мажитов, Р.Т.Салихов, Р.И. Халиуллин, "Отчёт о раскопках средневекового мавзолея Бэндэбикэ в Кугарчинском районе" БАССР в 1969 г.

bulunur. Kadının başı batıya dönüktür, müslüman geleneklerine uygun olarak bu mezarda bulunan herhangi bir eşya bulunmamaktadır⁹⁰.

Bir başka portal-kubbe türbesi olan Kesene, Chelyabinsk bölgesinin Varna bölgesinde yer almaktadır. Türbenin adı "Tamerlane Kulesi" olarak da bilinir. Oldukça iyi korunmuş ve birçok araştırmacı tarafından defalarca araştırılmıştır. Türbe kare planlı, 12 katlı piramidal kubbe ile taçlandırılmıştır. İç kubbe yarım dairedir. Girişe sahip portal, güney tarafında bulunmaktadır⁹¹.

Orenburg bölgesinin Totski mevkiinde "Тептыари" «Тептыари» olarak bilinen iki türbe bulunmaktadır. 1 numaralı türbe ham tuğladan yapılmış, sadece köşeler pişmiş tuğlalarla döşenmiştir. 2 numaralı türbe tamamen pişmiş tuğladan yapılmıştır. Türbeler mezar odası ve ziyaret odası olmak üzere iki odalı inşa edilmişlerdir. 1 numaralı türbedeki kazılarda 7 mezar ortaya çıkmış; bunlardan dördünde eşyalar bulunmuştur - bıçak, kase, zırh plakaları, bronz silindirik askılar, üzenge demirleri, tokalar. Bu yedi mezardan üçünde de hayvan kemikleri bulunmuştur. 2 numaralı türbede 3 gömü bulunmuş; bunların ikisinde cenaze araçları - makas, bir ayna, kilitli bir zırh, metal levhalar bulunmuştur⁹². Bu iki türbe 13-14.yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Türbelerde bulunan envanterlerin varlığı pagan cenaze töreni geleneklerinin, devletin varlıklı kesimi tarafından kolay terkedilmediğini, islamaşmanın geç başladığını ya da yavaş ilerlediğini düşündürmektedir.

Bu tuğla türbelerinin mimari geleneği Kazakistan ve Orta Asya'da bilinmektedir. Örneğin С.Г. Боталов, Г.Н. Гарустович и А.Ф. Яминов Kazakistan'daki Domolaker ve Bolgasyn mezarlıklarının yanı sıra Orta Asya'daki

---

⁹⁰ Н.А. Мажитов, А.Ф. Яминов, "Раннемусульманские надгробные памятники-мавзолеи Башкирии золотоордынского времени" Башкирский край и его народы. Уфа, 1990. С. 184-185

⁹¹ Age.193.

⁹² Age.195.

Timurid binaları ve Varna Türbesi'ndeki tuğlaları ve sırlı fayansları yapmanın benzer şekli ve teknik özelliklerini temel alarak bu türbelerin gelişimini onlara bağlamaktadırlar⁹³. Э.Д. Зиливинская ise Selçuklu yapılarının Kafkasya, Orta Asya ve çevresindeki bölgelerdeki etkisini belirterek, Selçuklu mimarisinin Altın Orda'nın mimari yapılarına olan büyük etkisini vurgulamaktadır⁹⁴ Ancak Altın Orda mimari geleneklerinin kaynaklarını tespit edebilmek için özel bir mimari ve üslup analizi gerekmektedir.

Tezimin 4.bölümü olan Mezarlar,Mezarlıklar ve Türbeler Bağlamında Altın Orda Coğrafyasına Genel Bakış, Д.В. Васильев'e ait мавзолеи золотой орды:географический обзор и опыт типологизации makalesinin çeviri derlemesi niteliğinde olup, burada amaç konu hakkında yapılacak çalışmalara ayrıntılı bir rehber hazırlamaktır.

---

⁹³ С.Г. Боталов, Г.Н. Гарустович, А.Ф. Яминов, “Новые материалы по мавзолеям Зауралья и Центрального Казахстана”, Наследие веков. Уфа, 1995. С. 148-165

⁹⁴Э.Д. Зиливинская, “Мечети Золотой Орды (Общие принципы планировки)”
Материалы и исследования по археологии Поволжья. Сборник. Йошкар-Ола, 1998. С. 34-35

5- ALTIN ORDA TÜRBELERİNİN TİPOLOJİSİ

Д.В. Васильев, 2003 yılında yazdığı “Мавзолеи Золотой Орды: географический обзор и опыт типологизации” isimli makalesinde toplanan verilere dayanarak Altın Orda türbelerinin tipolojisini oluşturmaya çalışmıştır.

Kuzey Kafkasya, Orta Volga, Aşağı Volga ve Güney Urallar’daki Altın Orda türbelerinin dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir. Tablodaki rakamlar, aşağıda ortak isimler altında listelenen ayrı türbeleri göstermektedir: **1** - Madjar'da kare portal mezar (*квадратные портално-шатровые мавзолеи Маджара*); **2**- Madjar'da çok yönlü portal-çadır türbeler (*Многогранные портално-шатровые мавзолеи Маджара*); **3**- Essentuki'de dikdörtgen planlı iki odacıklı türbeler (*прямоугольные двухкамерные мавзолеи Эссентуков*); **4** - Yessentuki'de dar portallı kare türbe (*квадратный мавзолей с узким порталом из Эссентуков*) ; **5** - Yessentuki'de ongen türbe (*десятигранный мавзолей из Эссентуков*); **6** - Kuzey Osetya'daki Zamankul köyünde sekizgen mozole (*восьмигранный мавзолей у с. Заманкул в Северной Осетии*); **7** – Yukarı Culata'da kare planlı türbe (*квадратный беспортальный мавзолей Верхнего Джулата*); **8** – Aşağı Culata'da yeraltı mezarlığı (*подземный склеп-мавзолей Нижнего Джулата*); **9** - Bolgar'daki "Aziz Nicholas Kilisesi" (*«Никольская церковь» в Болгаре*); **10** - Bolgar'daki "Manastır mahzeni" (*«Монастырский погреб» в Болгаре*); **11** – Han Türbesi (*Ханская усыпальница*); **12** - Han Türbesi kompleksinde Küçük Batı Türbesi (*Малый западный мавзолей Ханской усыпальницы*); **13** - Han Türbesi Kompleksinde Doğu Türbesi (*Восточный мавзолей Ханской усыпальницы*); **14** -

Han Türbesi Kompleksinde Büyük Mezar Anıtı (*Большой Западный мавзолей Ханской усыпальницы*); **15** - Bolgar'daki 1 Numaralı Türbe (*мавзолей № 1 в Болгаре*); **16** - Bolgar'daki 2 Numaralı Türbe (*мавзолей № 2 в Болгаре*); **17** - Bolgar'daki 3 Numaralı Türbe (*мавзолей № 3 в Болгаре*); **18** - Bolgar'da 5 Numaralı Türbe (*мавзолей № 5 в Болгаре*); **19** - Bolgar'daki 4 Numaralı Türbe (*мавзолей № 4 в Болгаре*); **20** - Bolgar'daki köy okulu yakınlarında bulunan türbe (*мавзолей у сельской школы в Болгаре*); **21** - Mohsi'de 1 Numaralı Türbe (*мавзолей № 1 в Мохши*); **22** - Mohsi'de 2 Numaralı Türbe (*мавзолей № 2 в Мохши*); **23** - Mohsi'de 3 Numaralı Türbe (*мавзолей № 3 в Мохши*); **24** - Mohsi'de 4 Numaralı Türbe (*мавзолей № 4 в Мохши*); **25** - Mohsi'de 5 Numaralı Türbe (*мавзолей № 5 в Мохши*); **26** - 1891'de Uvek'te kazılan türbe (*мавзолей, раскопанный в 1891 г. в Увеке*); **27** - 1913 yılında Uvek'te kazılan türbe (*мавзолей, раскопанный в 1913 г. в Увеке*); **28, 29, 30, 31** - Selitrennoye yerleşiminde bulunan kare planlı türbeler (*беспортальные квадратные мавзолеи Селитренного городища*); **32** - Selitrennoye yerleşiminde güçlü bir portalı olan tek odalı türbe (*квадратный однокамерный мавзолей с мощным порталом Селитренного городища*); **33, 34, 35** - Selitronnoye yerleşiminde bulunan dar portallı kare planlı türbeler (*квадратные мавзолеи с узкими порталами Селитренного городища*); **36** - Vodyansky'de bulunan iki odalı türbe (*двухкамерный мавзолей Водянского городища*); **37** - Krivoi Luka'da bulunan çokgen planlı türbe (*многогранный мавзолей на Кривой Луке*); **38** - 301. Kilometrede bulunan türbe (*мавзолей 301-й километр*); **39** - Astrakhan bölgesindeki Komsomolsky'de bulunan 1 numaralı türbe (*мавзолей № 1 у пос. Комсомольский в Астраханской области*); **40** - Astrakhan bölgesindeki Komsomolsky'de bulunan 2 numaralı türbe (*мавзолей № 2 у пос. Комсомольский в Астраханской области*); **41** - Tura-Han Türbesi (*мавзолей Тура-хана*); **42** - Hüseyin Bek Türbesi (*мавзолей Хусейн-бека*); **43** -

Küçük Kesene Türbesi (*мавзолей «Малый кэшэнэ»*); **44** - Bandedbike Türbesi (*мавзолей Бэндэбикэ*); **45** - Tamerlane Kulesi (*«Баиня Тамерлана»*); **46** - "Teptyari 1" Türbesi (*мавзолей № 1 (комплекс «Тептяри»*)); **47** - "Teptyari 2" Türbesi (*мавзолей № 2 (комплекс «Тептяри»*)), **48** -Volgograd bölgesinde Bakhtiyarovka köyü yakınlarında bulunan türbe (*мавзолей у пос. Бахтияровка в Волгоградской области*).

Oda sayısı	Tek Odalı (A)		İki Odalı (B)	
	1. Kare	2. Çokgen	1. Dikdörtgen	2. cephe boyunca konumlandırılmış
1. Kapısız	7,11,12,13,14, 19,20,26,28, 29,30, 31,49,50	5, 6, 37		
2. Dar kapılı	4, 9, 10, 15, 16, 17, 23, 33, 34, 35, 41, 42, 43, 48	2	18	22
3. Taç Kapılı	1, 32, 39, 44, 45,51		36	
4. Taç Kapılı-İbadet odalı			3,8,21,24, 25,27, 38,40, 46,47	

Bu tablodan da anlaşılacağı gibi Altın Orda dönemi baskın türbe plan tipi tek odacıklı türbe plan tipidir. Васильев, portal olmaksızın 14 türbe örneğini Bulgar,

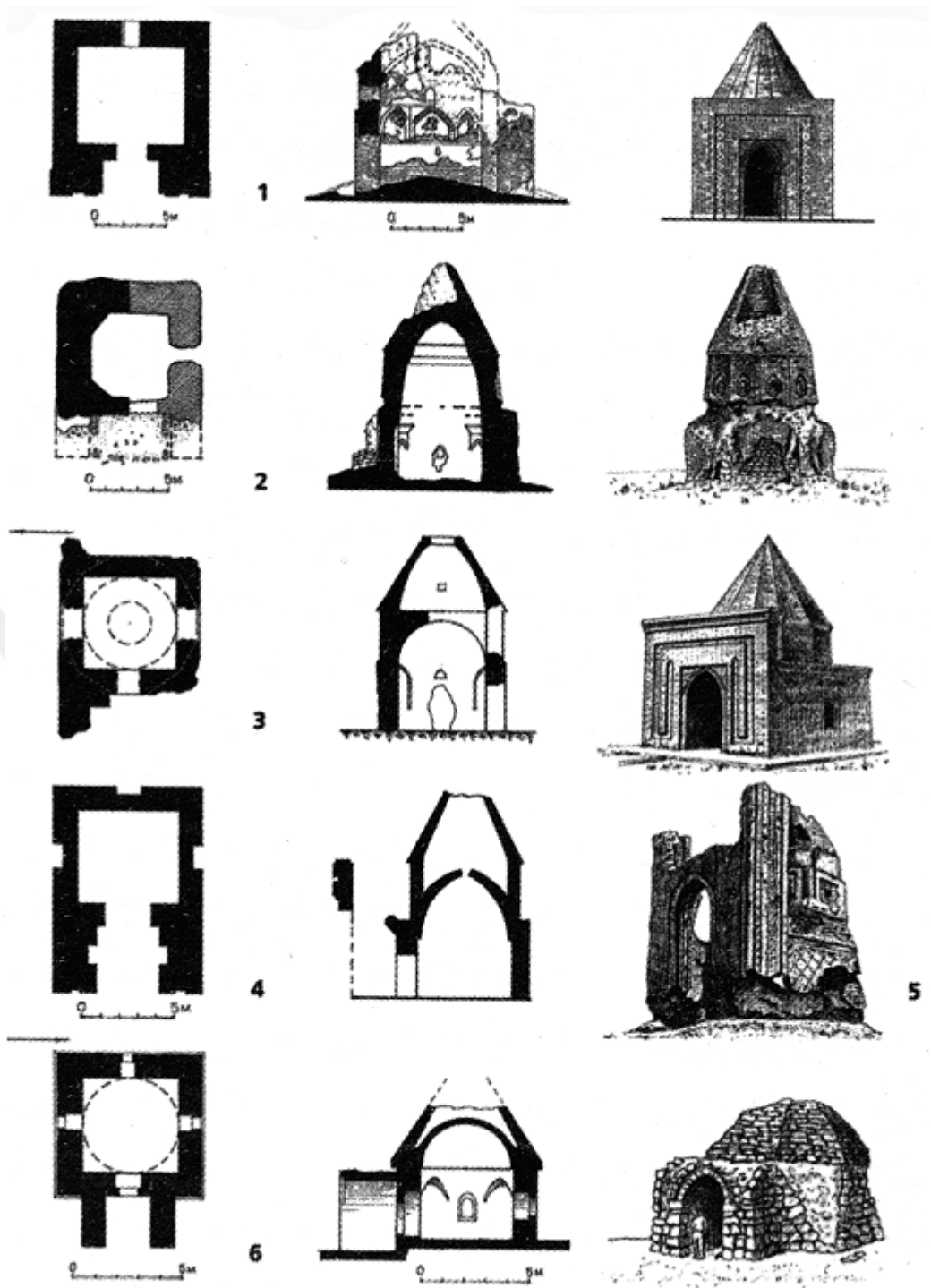
Uvek ve Selitronnoe yerleşim yerlerinde, tek bir örneği ise Kuzey Kafkasya'da tespit etmiştir. Bu 14 türbe kare planlı, dar portallı ve tek odalı türbelerdir. Bu tip türbeler özellikle Orta Volga, Güney Urallar ve Başkurdistan'da yaygındır. 5 türbe ise kare planlı, tek odacıklı ve taç kapılı inşa edilmiştir. Bu tip türbeler Kuzey Kafkasya'da, Aşağı Volga ve Güney Urallar bulunmaktadır. İçinde ibadet odası olan türbeler dikdörtgen ve iki odacıklı olan türbelerdir.

Д.В.ВАСИЛЬЕВ'in Altın Orda türbeleri için oluşturmuş olduğu tipoloji tablosuna göre Anadolu Selçuklu dönemi türbelerini kıyaslayacak olursak, mimari plan açısından, en benzer plan tipi olarak A2 plan tipi göze çarpmaktadır. A2 plan tipi poligonal yani sekizgen planlı tek odalı türbelerdir. XII.yüzyıl ile XIII.yüzyıllarda Anadolu'da çok sayıda A2-1 plan tipli yani sekizgen planlı ve normal ölçekli giriş açıklığı olan türbe örneği bulunmaktaydı. Bu döneme ait Anadolu'da 43 adet sekizgen türbenin varlığı bilinmektedir. Bu 43 sekizgen türbenin 2 tanesi de A2-2 plan tipine dahil edilen, yüksek giriş açıklığına sahip ender örneklerdendir. Selçuklularda cami ve medrese yapılarının aksine türbe kapıları, gösterişten uzak, yapıya göre normal ölçekte dizayn edilmişlerdir. Ancak Kemah Mengücek Gazi Türbesi ile Tunceli Elti Hatun Türbesi bu uygulamanın dışında yer almaktadır. İkinci göze çarpan ortak plan tipi ise A1-1 plan tipi yani kare planlı türbelerdir. Karahanlılar tarafından çok kullanılan bu türbe plan tipi Anadolu Selçukluları ve Altın Orda tarafından da pek çok örnekle hayat bulmuştur. Dikdörtgen planlı ve iki odalı türbe uygulamasını Anadolu Selçuklu mimarisinde çok fazla görmemekteyiz. Kemah Behram Şah türbesi, B2-2 plan tipli iki odalı ve yüksek girişli türbe tipine uyan nadir bir örnektir.

Bu tipoloji değerlendirmesi yazarın da belirttiği gibi yeterli ve gerçeği tam yansıtan bir sınıflandırma değildir ancak Altın Orda türbeleri hakkında genel bir

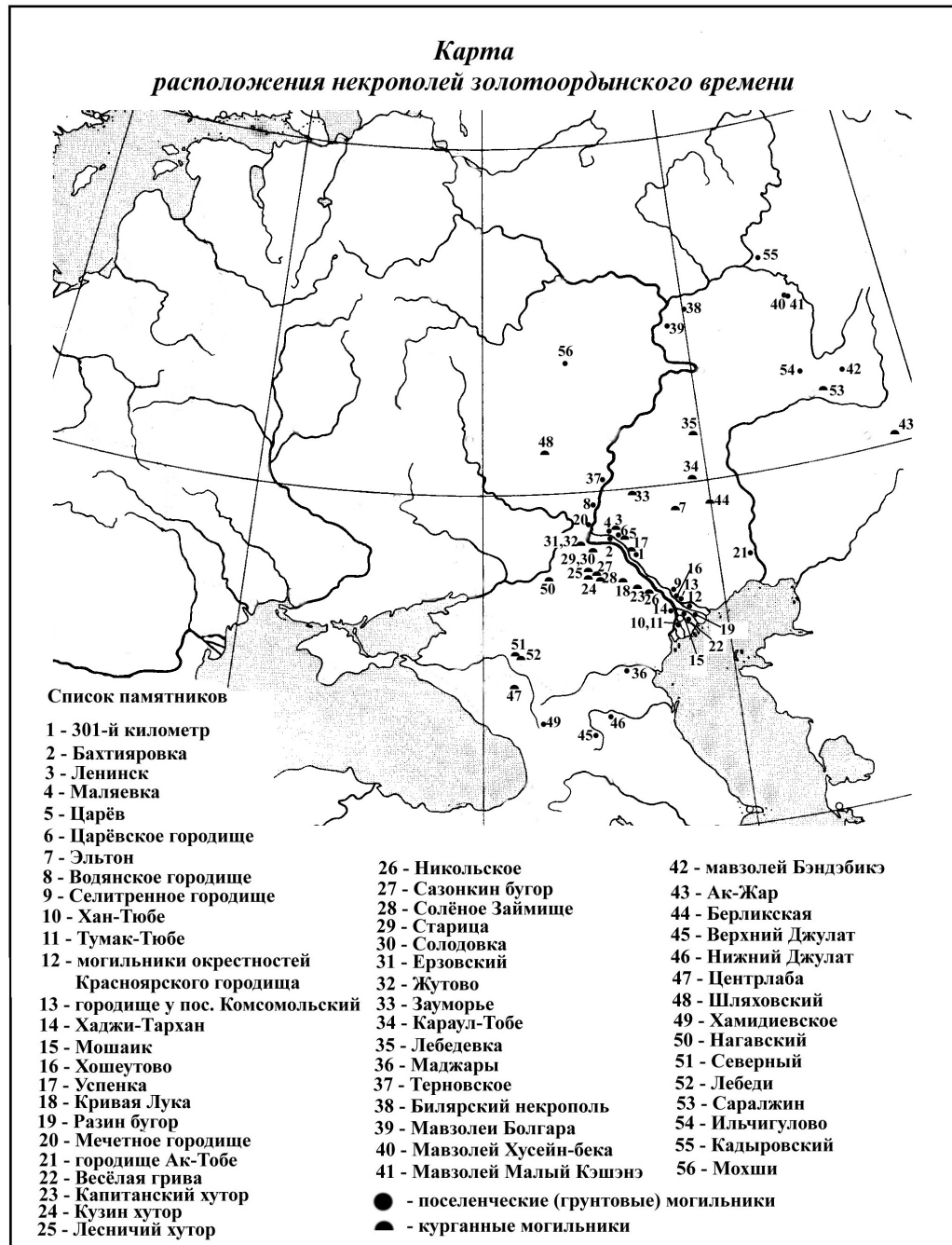
kaniya varabilmek için yapılmış bir ön çalışmadır. Bu türbeleri plan, inşa tekniği ve tezyinat yönünden ayrıntı bir şekilde incelemeli ve çoğu harabe durumunda olan bu türbeler zamanla yokolmadan iyice tespit edilmeli ve kayıtlara geçirilmelidir.

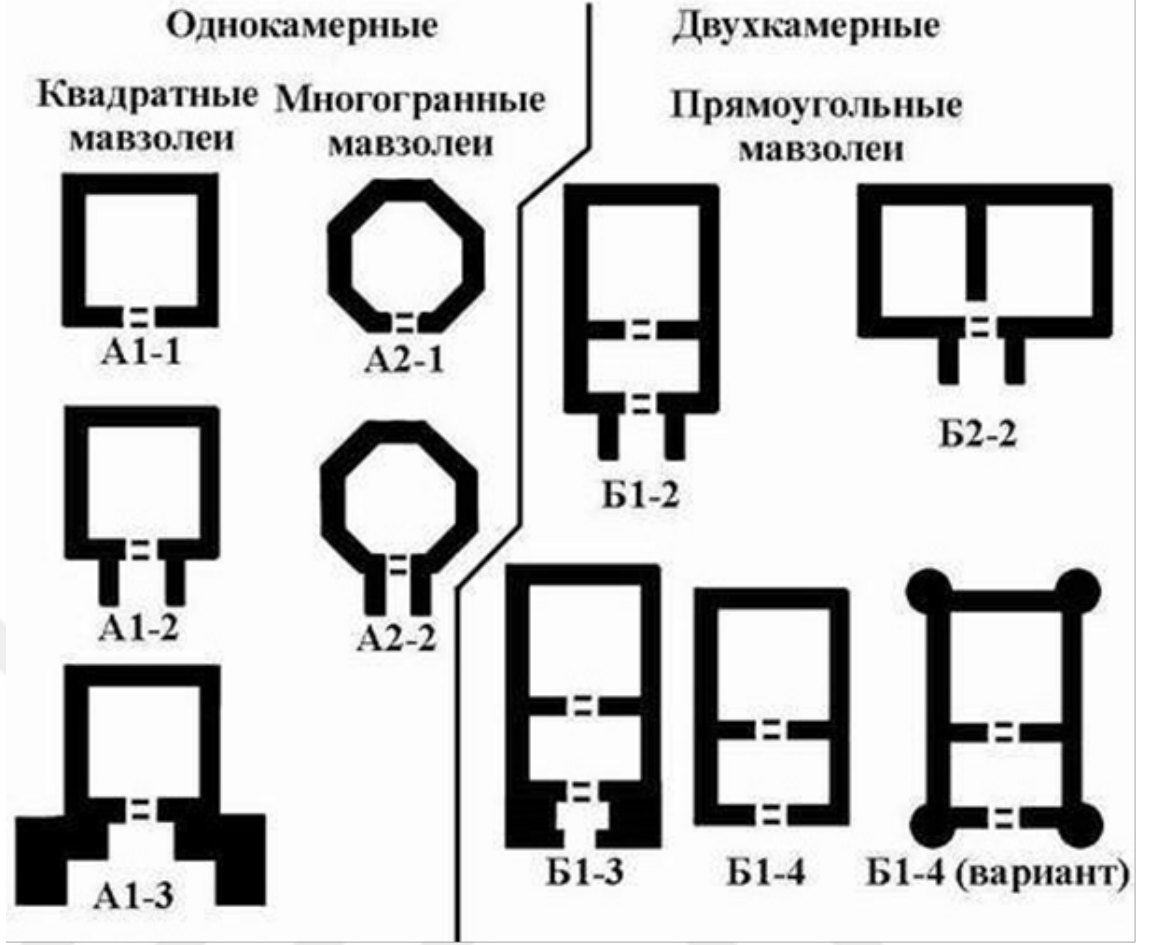

Şekil 24: XIII-XIV yy Altın Orda Türbeleri (И.Измайлов, Б.Хамидуллин. Ислам в Золотой Орде. С.40)

**Карта
расположения некрополей золотоордынского времени**

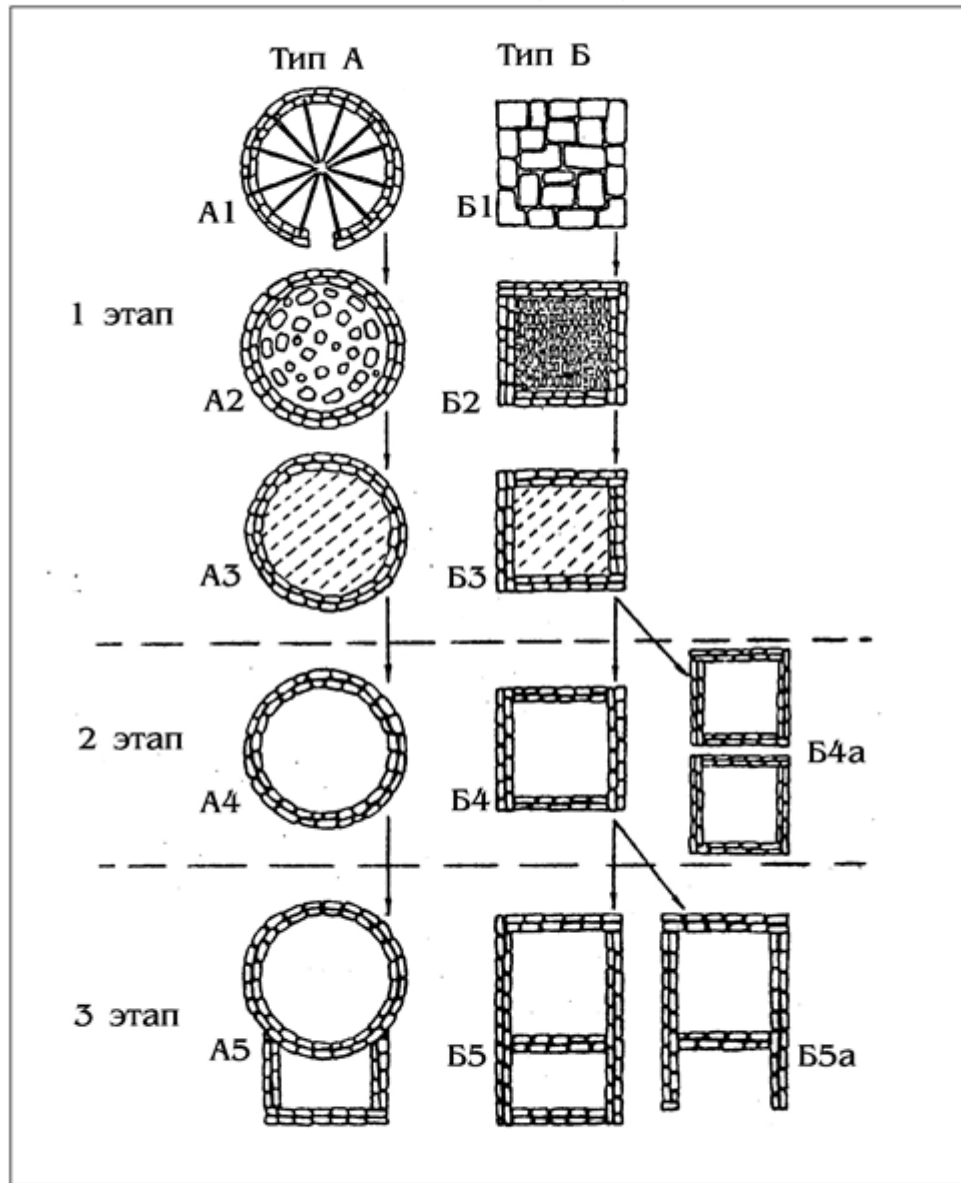

Harita 2: Altın Orda dönemine ait yapılan mezar kazılarının bir haritası. (Д.В.ВАСИЛЬЕВ - МУСУЛЬМАНСКИЙ ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД В ЗОЛОТОЙ ОРДУ С.186)

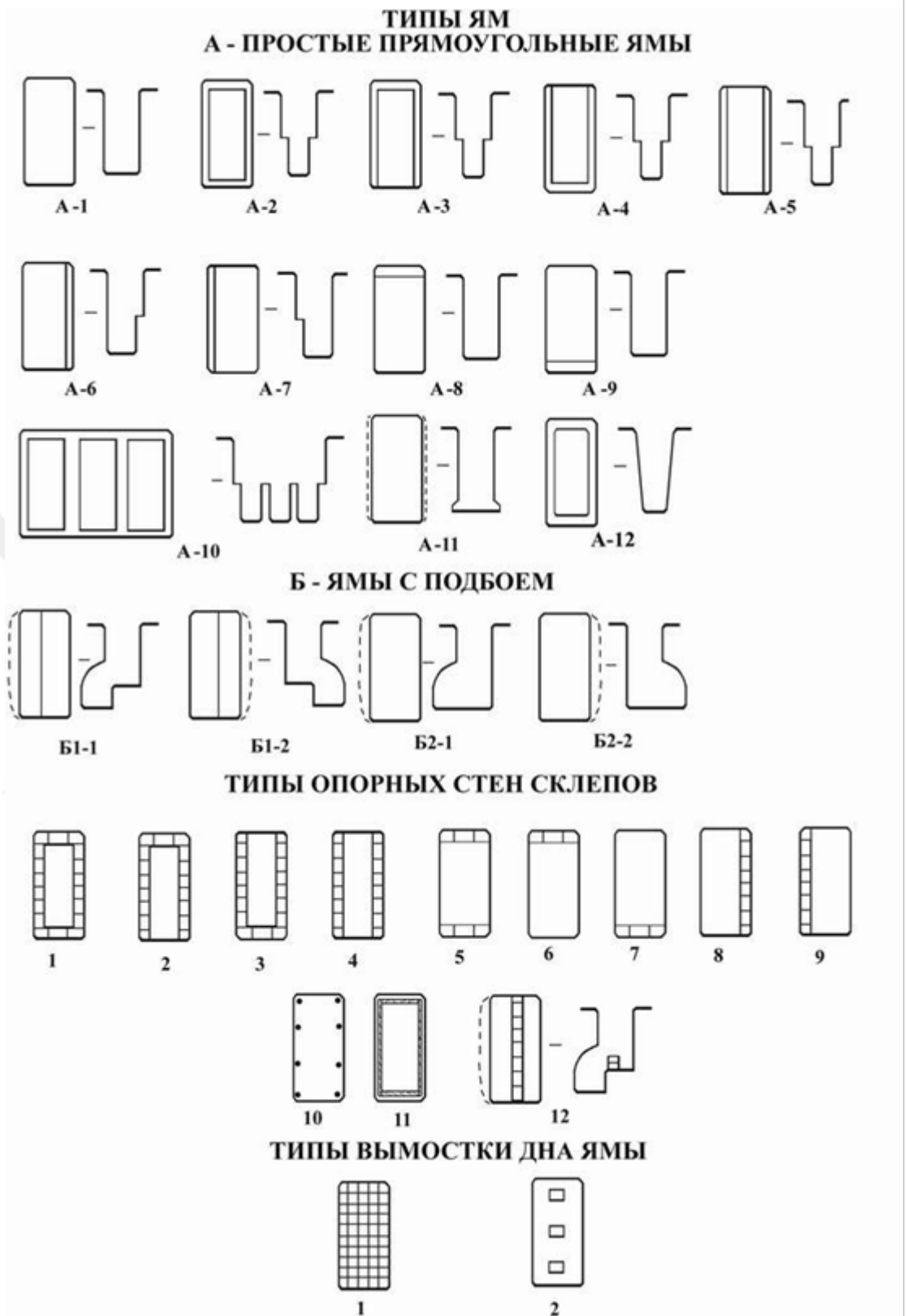
Şekil 25 Altın Orda Devleti'nde yer alan Müslüman mezarlarının tipolojisi (Д.В.ВАСИЛЬЕВ - МУСУЛЬМАНСКИЙ ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД В ЗОЛОТОЙ ОРДУ С.191.)

Классификация подкурганных оградок
и этапы их развития
(по А.И. Ракушину*)

* Ракушин А.И. Подкурганные кирпичные сооружения золотоордынского времени в Нижнем Поволжье (предварительные выводы) // Археологические вести. Вып. 1. Саратов, 1993. С. 171

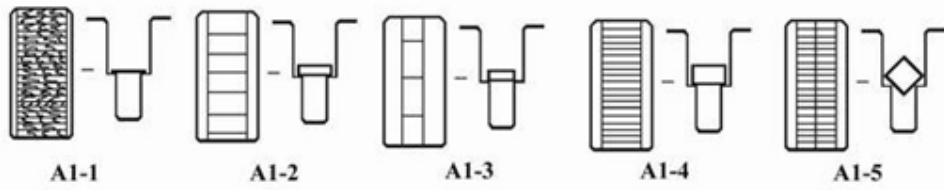
Şekil 26 Altın Orda dönemine ait A ve B tipi türbelerin gelişim evrelerini gösteren çizim.
(Д.В.ВАСИЛЬЕВ - МУСУЛЬМАНСКИЙ ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД В ЗОЛОТОЙ ОРДУ С.190)

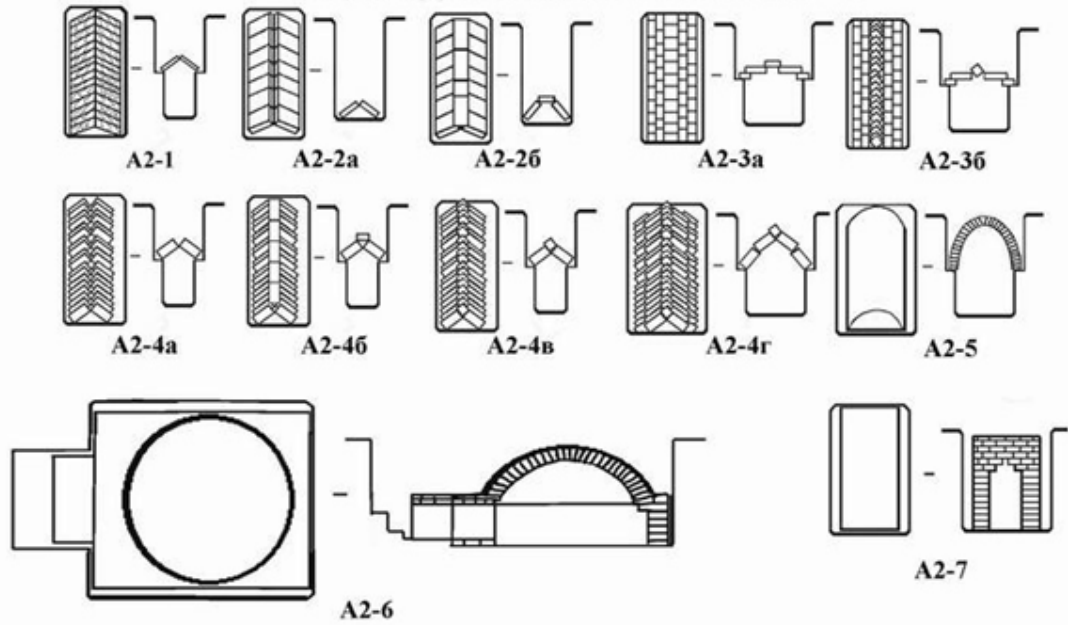
Şekil 27: Çukur ve duvar tipleri; A.Basit Dikdörtgen Çukurlar, B.Kuyu Çukurları, Kriptoları Destekleyen Duvarlar, Alt Çukur Döşeme Tipleri (Д.В.ВАСИЛЬЕВ - МУСУЛЬМАНСКИЙ ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД В ЗОЛОТОЙ ОРДУ С.187)

А - ПЕРЕКРЫТИЯ ЩЕЛЕВЫХ ПОГРЕБАЛЬНЫХ КАМЕР

ОТДЕЛ 1 - ПРОСТЫЕ ПЕРЕКРЫТИЯ

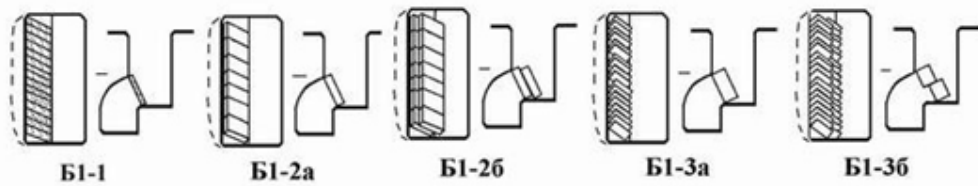

ОТДЕЛ 2 - СВОДЧАТЫЕ ПЕРЕКРЫТИЯ

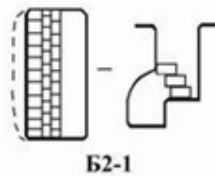

Б - ПЕРЕКРЫТИЯ ПОДБОЕВ

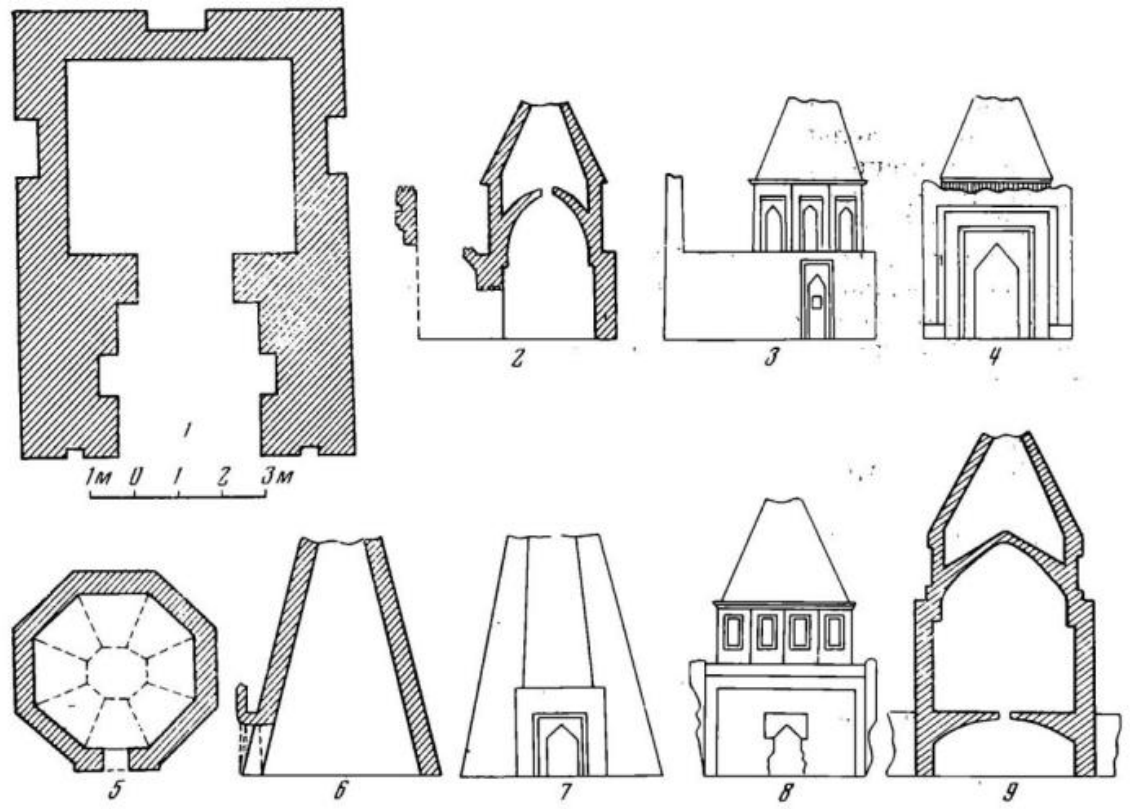
ОТДЕЛ 1 - НАКЛОННЫЕ ПЕРЕКРЫТИЯ

ОТДЕЛ 2 - СТУПЕНЧАТЫЕ ПЕРЕКРЫТИЯ

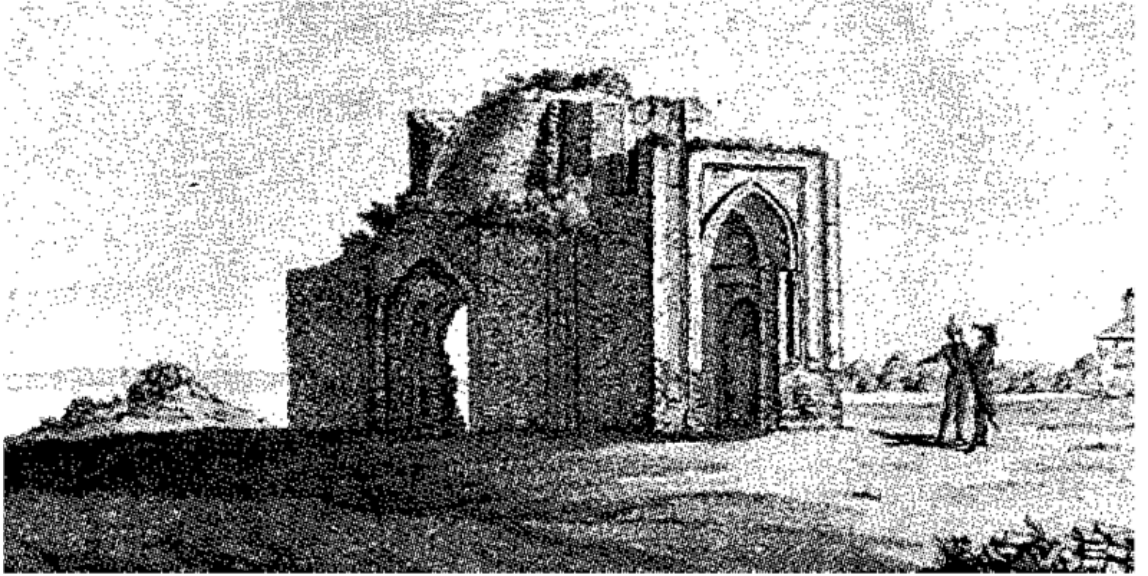
Şekil 28: A: Örtü Biçimleri, Bölüm 1- Basit Örtü, Bölüm 2- Tonoz. B:Tavan Kaplaması, Bölüm 1-Eğimli Örtü, Bölüm 2- Merdivenli Çatı (Д.В.ВАСИЛЬЕВ - МУСУЛЬМАНСКИЙ ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД В ЗОЛОТОЙ ОРДУ С.188)

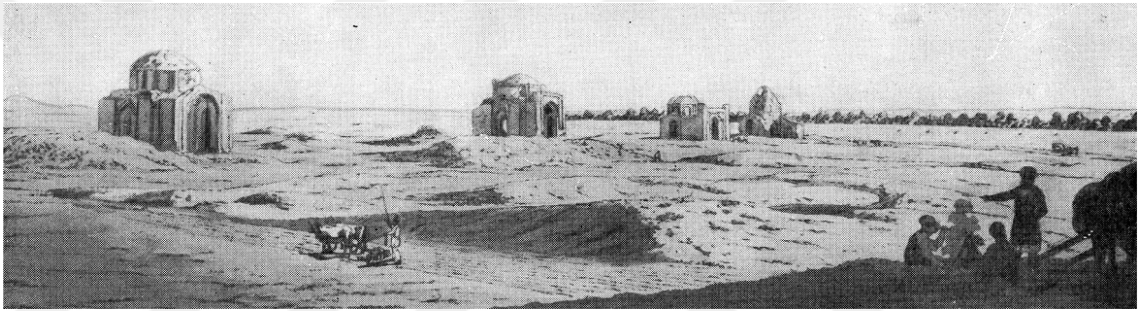
Şekil 29 Macar Türbesi Tipleri (Н.Г.Волкова. Маджары)

Resim 12 Macar Türbesi (www.arheologija.ru)

Resim 13: Macar Türbesi (М.Некрасова, 1742 yılı) (www.ru.wikipedia.org)

Resim 14: Macar XVIII yy. (П.С.Палласу) (Н.Г.Волкова. Маджары) (www.ok.ru)

Resim 15: Hüseyin Bek Türbesi (www.pokurortam.ru)

Resim 16: Tura-han Türbesi (www.ru.wikipedia.ru)

Resim 17:Tura-Han Türbesi (www.greenexp.ru)

Resim 18:Tura-Han Türbesi içi (www.proufu.ru)

Resim 19: Toktamış Han Türbesi (www.wikipedia.ru)

Resim 20: Han Türbesi (www.belaja-zebra.ru)

Киргизская степь, близ Варнского поселка. № 27.
Древняя развалина будто бы храма времен Тамерлана.

Resim 21: Tamerland Türbesi (www.mirlayn.ru)

6-SONUÇ

Yaklaşık 300 yıl boyunca Rus topraklarında hüküm süren Altın Orda Devleti, dil yetersizliği ve coğrafi uzaklığı sebebiyle Türk sanat tarihi literatüründe kendisine yer bulamamıştır. Ancak dönem seyyahlarının ve Arap tarihçilerin kayıtları bu devletin, kendi dönemi içindeki askeri ve siyasi başarıları ve göz alıcı şehirleri hakkında yazdıkları son derece dikkat çekici ve heyecan vericidir. Nitekim bugün Rusya'nın pek çok farklı bölgesinde güncel olarak yürütülen kazılardan elde edilen sonuçlar, ortaçağda kaydedilen bu bilgileri kanıtlar niteliktedir.

Özellikle son yıllarda Altın Orda Devleti ile ilgili çalışmalarda önemli gelişmeler söz konusudur. Ancak yapılan hiçbir çalışma genel bir Altın Orda portresi çizmemekte, devletin dini hayatı, siyasi tarihi ve askeri başarıları gibi spesifik konular üzerine ağırlık verilmektedir. Şuan sunulan bu dar çerçeveden geneli anlamaya çalışmak bunu da yabancı kaynaklardan, taraflı bakış açılarından sağlamaya çalışmak oldukça zordur.

Bugüne kadar arkeologların keşfettikleri kadarıyla Altın Orda Devleti'ne ait 180'den fazla yerleşim yeri tespit edilmiştir. Aynı zamanda henüz üzerinde hiçbir çalışmanın yapılmadığı onlarca mimari anıt da araştırılmayı beklemektedir. Çoğu harabe durumda olan bu anıtlar her geçen gün zamana yenik düşmekte ve bu duruma karşı hiçbir önlem alınmamaktadır.

Öte yandan düzenli yürütülen arkeolojik kazılar ve bu kazıların ayrıntılı raporları, Altın Orda'nın çok kültürlü etnik yapısı, gelişmiş şehirleri, teknolojileri ve ekonomisi hakkında zengin bilgiler içermesi açısından çok büyük önem taşımakta ve

bu çalışmaları güncel olarak takip etmekte, hatta içerisinde yer almakta büyük fayda bulunmaktadır.

Altın Orda türbe mimarisinin henüz tam ve sağlıklı bir tipolojisi oluşturulamamış, sayıca az olan örnekler üzerinden bir tahmin ve genelleme yoluna gidilmiştir. Bu tahminler plan ve malzeme üzerine yrtlmş ancak süsleme, teknik gibi ayırt edici faktörler üzerine detaylı bir çalışmada bulunulmamıştır.

Gerek 300 yıllık literatürü gerek arkeolojik materyallerin zenginliği gerekse tarihi önemi bakımından Altın Orda meselesi, Türk akademi dünyası için başlıbaşına bir hazine ve kocaman bir bilinmezdir. Bu tezin amacı konuya bir giriş yapmak ve mümkün olduğu lde geniş bir yelpaze altında fikir vermektir. Dilerim ki bu çalışma, sancılı geçen tüm sürecine inat, yeni meraklara ve arayışlara dair bir fikir ve ilham kaynağı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Айдаров С. С. 1976. Архитектурное исследование руин здания караван-сарая в Биляре. Москва.

Айдаров С. С. 2000. Опыт реконструкции мечетикрепости «Алабуга-Елабуга». Елабуга: Мастер-Лайн.

Айдаров С. С. 2001. Исследование и реставрация памятников монументального зодчества Болгара. Москва.

Айдаров С. С., Забирова Ф. М. 1979. О реконструкции и консервации остатков комплекса мечети. Казань.

Аксёнова Н. Д. 2001. Археологическое изучение мавзолеев юго-восточной и южной частей города Болгара. Москва.

Баллод Ф. В. 1923. Старый и Новый Сарай, столицы Золотой Орды. Результаты археологических работ летом 1922 года / В. Ф. Баллод. – Казань.

Бартольд В.В. 1964. О погребении Тимура. Соч., Т. II, ч. 2 - Москва.

Бартольд В.В. 1966. К вопросу о погребальных обрядах турков и монголов. Москва.

Бартольд В.В. 1968. Двадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Москва.

Barthold W. 2006. Türk Moğol Ulusları Tarihi. Ç: Eren H. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Беговатов Е. А. 2006. Новые находки джучидских монет в Волжской Болгарии. Москва.

Боталов С.Г., Гарустович Г.Н., Яминов А.Ф. 1995. Новые материалы по мавзолеям Зауралья и Центрального Казахстана. Уфа.

Валеев Ф.Х. 1975. Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья. Йошкар-Ола.

Васильев Д.В. 1998. Женское захоронение в сырцовом мавзолее золотоордынского времени. Волгоград.

Васильев Д.В. 2007. Ислам в Золотой Орде. Историко-археологическое исследование. Астрахань.

Vladimirtsov B.Y. 1995. Moğolların İçtimai Teşkilatı, Çev. Abdülkadir İnal, ТТК. – Ankara.

Газиз Г. 1994. История татар. Москва.

Гелах Т. Ф., 1955. Мусульманские могильники как исторический источник (По материалам Ташаузской области ТССР) Москва.

Герасимова М.М., Рудь Н.М, Яблонский Л.Т. 1987. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. Москва.

Gökbilgin Özalp. 1952. 1313–1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti // AÜEFAD, IV–V. S. 1–52.

Губайдуллин А. М. 2002. Фортификация городищ Волжской Булгарии. Казань.

Дворниченко В.В., Смирнов А.С., Фёдоров-Давыдов Г.А. 1976. Отчёт о раскопках курганов в Астраханской области в 1976 году – Архив ИА РАН, Р-1, № 6719

Devlet Nadir. 1992. Altın Ordu // DGBİT. Cilt 9. Çağ yayınları. S. 103–179. İstanbul.

Devlet Nadir. 1995. Türkiye’de Altın Orda Tarihi Araştırmaları Ne Durumdadır? ТКА, XXXIII/1–2. S. 47–58.

Дроздова Г. И. 1997. Исследование окрестностей Билярского городища (по материалам А. Х. Халикова). Казань.

Егоров В.Л. 1975. Мавзолеи Водянского городища. Советская археология, 1980, №1; Булатов Н.М., Гусева Т.В., Егоров В.Л., Фёдоров-Давыдов Г.А., Яблонский Л.Т. Исследование Селитренного городища. // Археологические открытия.

Егоров В.Л. 1980. Золотая Орда перед Куликовской битвой.: Куликовская битва. Москва.

Егоров В.Л. 1985. Историческая география Золотой Орды XIII-XIV вв. Москва.

Зиливинская Э.Д. 1998. Мечети Золотой Орды (Общие принципы планировки). Йошкар-Ола.

Иванов В.А. 1994. Откуда ты, мой предок? (Взгляд археолога на древнюю историю Южного Урала.). СПб.

İnan A. 1953. XIII–XV Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve Halis Türkçe. TDAY Belleten.

İzgi C. 1996. Canibek Devrinde (1342–1357) Altın Ordu Hanlığında Bilim Hayatı. Divan, II. S. 147–172.

Калинин Н. Ф., Халиков А. Х. 1954. Итоги археологических работ за 1945—1952 гг. Казань.

Kamalov İ. 2002. Moğol İstilası ve Anadolu Kültürüne Tesirleri, TDA, S–140– S. 167–180.

Kamalov İ., Mirgaleyev İ. 2008. Altın Orda Devleti Tarihi Kaynakları // Ortacağ Türk Tarihi Ana Kaynakları / Editör: Doc. Dr. Altan Cetin.S. 24–29. İstanbul.

Kamalov İ. 2009. Altın Orda ve Rusya: Rusya Üzerindeki Türk Tatar Etkisi. Ötüken Yayınları. İstanbul.

Kafalı M. 1976. Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri. – İstanbul.

Kerimuddin Mahmud Aksarayi. 1944. Musameret ül-Ahbar. Moğollar Zamanında Türkiye Selçuklulari Tarihi / Mukaddime ve Haşiyelerle Tashih ve Neşreden... O. Turan. – S. 75–77. Ankara.

Коваль В. Ю. 2006. Восточная поливная керамика из раскопок Казани. Казань.

Кокорина Н.А. 1983. Гончарные горны Билярского городища. Казань.

Кокорина Н.А, Останина Т. И. 2000. Исследование Чаллынского городка (раскопки 1983, 1989 гг.)Казань.

Köprülü M. F. 1941. Altınordu Tarihine Dair Bibliyografya Tenkidi // Belleten. – V/19. – S. 397–436.

Костюков В.П. 2009. Буддизм в культуре Золотой Орды. Тюркологический сборник 2007-2008. Москва.

Кротков А.А. 1915. Раскопки в Увек в 1913 году. ТСУАК.

Кульпин Э.С. 2001. Цивилизационный феномен Золотой Орды. Москва.

Kurat A.N. 1937.Uluğ Muhammet Han'ın Yarlığı. İstanbul Burhaneddin Matbaası. – İstanbul.

Kurat A.N. 1940. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler. Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Yayınlarından. Tarih serisi. Bürhaneddin matbaası. İstanbul.

Kurtoğlu F. 1937. İlk Kırım Hanlarının Mektupları. 2 – Mengligiray'ın Fatih'e Mektubu // Belleten. — № 1. – S. 645–647.

Лавров Л.И. 1968. Эпиграфические памятники Северного Кавказа XVIII-XX вв. Москва.

Marshall R. 1996. Doğudan Yükselen Güç – Moğollar. Çev. Füsüm Doruker, Sabah Kitapları. İstanbul.

Мажитов Н.А., Салихов Р.Т., Халиуллин Р.И. 1969. Отчёт о раскопках средневекового мавзолея Бэндэбикэ в Кугарчинском районе. Уфа.

Мажитов Н.А., Яминов А.Ф. 1990. Раннемусульманские надгробные памятники-мавзолеи Башкирии золотоордынского времени. Башкирский край и его народы. Уфа.

Малов Н.М., Малышев А.Б., Ракушин А.И. 1998. Религия в Золотой Орде. Саратов.

Moğolların Gizli Tarihi. 1978. Türkçeye çeviren I.A.Temmiz. Ankara.

Мухаметшин Д. Г. 1997. Топонимы Биляр и Сувар на материалах нумизматики и эпиграфики. Казань.

Нарожный Е.И. 1988. К этносоциальной атрибуции городского населения терско-кумского междуречья (по материалам мусульманских захоронений эпохи Золотой Орды).

Нечаева Л.Г. 1978. О мавзолеях Северного Кавказа. Сборник музея антропологии и этнографии. Выпуск XXXIV. Ленинград.

Нигамаев А. З., Хузин Ф. Ш. 2000. Древняя Алабуга и проблемы ее возникновения. Елабуга.

Нигамаев А. З. 2005. Болгарские города Предкамья: Алабуга, Кирмень, Чаллы. Казань.

Özkaya T. 1990. Sovyetler Birliği'nde Altın Ordu ile İlgili Yeni Araştırmalar //Belleten, LIV/209. S. 497–532.

Özyetgin M. A. 1996. Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Uslup İncelemesi. Ankara.

Özyetgin M. A. 2000. Altın Ordu Hanı Toktamış'ın Bik Hacı Adlı Kişiye Verdiği 1381 Tarihli Tarhanlık Yarlığı, TD, XIII/1. S. 167–192. Ankara.

Özyetgin M. A., Kamalov Ilyas. 2017. Altın Orda Hanlığına Ait Resmi Yazışmalar// ТТК. 171 s.

Паллас П.С. 2008. Заметки о путешествии в южные наместничества Российской Империи в 1793 и 1794 годах. Астрахань.

Путешествие в Восточные страны ПIANO Карпини и Рубрука. 1957.
Москва.

Richard J. 1988. Berke Han'ın İslama Girişi ve Altın Orda Hanlığında İslamiyetin Yayılışı. Çev. Abdulkadir Yuvalı, TK, sayı-306. – S. 634–642.

Ртвеладзе Э.В. 1973. Мавзолеи Маджара. Советская археология.
Москва.

Ситдииков А. Г. 2006. Казанский Кремль: историко-археологическое исследование. Казань.

Смирнов А. П. 1951. Волжские булгары. Москва.

Смирнов А.П. 1956. Железный век Башкирии. № 53. Москва.

Смирнов А. П. 1958. Армянская колония города Болгара. Москва.

Смолин В. Ф. 2006. Клад восточных золотых предметов из болгарского города Джукетау. Казань.

Сызранов А.В. 2001. Культ мусульманских "святых мест" – "ауля" в Астраханском крае. Астрахань.

Sulti. R. 1998. Edigey Destanı. Türksoy Y. İstanbul.

Trepavlov V.V. 2009. XIII–XVII. Yuzyillarda Dest-i Kıpçak Türkleri Nac Yolunda (Sev. İlyas Kamalov) // Belleten. Cilt: LXXIII, Aralık 2009, Sayı: 268. – Türk Tarih Kurumu Yayınları. S. 775–787. Ankara.

Тизенгаузен В.Г. 1941. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды II. Академия Наук СССР, Москва.

Togan İ. 1999. Altınordu Çözülürken: Kırım'a Giden Yol // Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl Sempozyumu'ndan ayrışım. – Ankara.

Fahreddin R. 2003. Altın Ordu ve Kazan Hanları. Kaknüs Y.İstanbul.

Фахрутдинов Р.Г. 1975. Археологические памятники Волжско-Камской Булгарии и ее территория. Казань.

Фахрутдинов Р.Г. 1984. Очерки по истории Волжской Булгарии. Москва.

Халикова А.Е. 1973. Мавзолеи города Мохши-Наровчата. Советская археология. Москва

Халиков А. Х. 1976. О времени, месте возникновения и названии города Казани. Казань.

Халиков А. Х. 1981. Археологическая карта Татарской АССР. Предкамье. Москва.

Халиков А. Х. 1985. Укрепления древнейшей Казани. КФАН СССР.

Хузин Ф. Ш. 1994. Новые исследования на Джукетау. Йошкар-Ола.

Şâmî Nizamüddin. 1987. Zafernâme Türkçe terc. Necati Lugal, TTK. – Ankara.

Schamiloğlu U. 2002. Altın Ordu. Çev. Bülent Keneş, Türkler, V, Yeni Türkiye Yayınları. S. 412–433. Ankara.

Yakubovskiy A.Yu. 1992. Altın Ordu ve Çöküşü, Çev. Hasan Eren, TTK. – Ankara.

Яблонский Л.Т. 1980. Население средневековых городов Поволжья (по материалам мусульманских могильников). Москва.

Яблонский Л.Т. 1987. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. Москва.

ÖZET

Bu çalışma, Ortaçağ dünya tarihinde çok önemli bir yere sahip, yaklaşık 300 yıl boyunca Rus topraklarında hüküm sürmüş olan Altın Orda Devleti hakkında tarihi-coğrafi bazı belirlemelerin yanısıra, arkeolojisi ve türbe geleneği hakkında yapılan çalışmaların bir ön okuması- ön çalışması niteliğindedir.

Tezin birinci bölümünde çalışmanın kapsamı ve yöntemine dair bilgi verilmiş ve konuya ilişkin bu zamana kadar yapılmış çalışmaların başlangıcı ve günümüzdeki durumu hakkında bir özet hazırlanmıştır.

Tezin ikinci bölümünde Altın Orda Devleti'nin isim sorunsalı üzerinde durularak, farklı coğrafyalarda ve ülkemizde kullanılan isimlerine bir açıklık getirilmesi amaçlanmıştır. Devletin siyasi tarihi ve coğrafi sınırları hakkında ayrıntılı bilgi verilmiş, yine aynı bölümde, Altın Orda Devleti'nin çok kültürlü etnik yapısı ve sosyal yaşantısına dair seyyahların not ettiği bilgilere yer verilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde Altın Orda arkeolojisinin genel bir tarihine yer verildikten sonra, yapılan kazılarla netlik kazanmış, zengin materyal ve bilgi sunan Altın Orda şehirlerinden bazıları hakkında bilgi verilmiştir. Bu şehirlere dair yapılan harita çizimleri ve envanter çizimleri de teze eklenmiştir.

Tezin dördüncü ve beşinci bölümlerinde Altın Orda mezarları ve türbeleri hakkında yapılan çalışmalar ve tespitler üzerine durulmuş, bölgeler ayrı ayrı incelenerek mezar buluntularının, Altın Orda kültür ortamının anlaşılmasındaki öneminin gösterilmesi amaçlanmıştır.

ABSTRACT

This study is a preliminary reading and for the studies on the archaeology and mausoleum tradition of the Golden Horde State, which has a very important place in medieval world history and ruled over Russian territory for about 300 years as well as historical and geographical reflections on it.

In the first part of the thesis, information about the scope and method of the study is given and a summary of the beginning and the current situation of the studies carried out up to this time on the subject matter is given.

In the second part of the thesis, it is aimed to clarify the name of the Golden Horde State and to clarify the names used in different geographies and countries. Detailed information about the political history and geographical borders of the state as well as the notes taken by travellers on the multicultural ethnic structure and social life of the Golden Horde State are provided.

In the third part of the thesis, after a general history of the archaeological research on the Golden Horde is given, information is provided about some of the unearthed Golden Horde cities providing rich material. Map drawings and inventory drawings for these cities are provided in the thesis, in relevant sections.

In the fourth and fifth sections of the thesis, the studies about the Golden Horde tombs, mausoleums and the conclusions reached are emphasized and by giving information about the regions one by one it is aimed to demonstrate the importance of grave goods in understanding the Golden Horde cultural environment.

ÖZGEÇMİŞ

1989 yılında Manisa’da doğan Ceren Öztep, lise öğrenimini İzmir Anadolu Kız Lisesi’nde tamamladıktan sonra, 2007 yılında Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünde lisans eğitimine başlamıştır. Ardından 2013 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisans eğitimine başlamış ve halen devam etmektedir.